

ДУШАН ДУКИЋ

ТРИ КОТЛИНЕ СРЕДЊЕГ УНЦА

Дрварску Котлину*) посетио сам први пут крајем августа 1949 године. Кратко задржавање у Дрвару није ми дозвољавало икаква проматрања. Али, изразити облици крашке и флувијалне ерозије Котлине и њене околине толико су ме заинтересовали, да сам јула 1951 године поново отишао у Дрвар. Тада сам, користећи свој годишњи одмор, приступио мањим геоморфолошким и привредно-географским проматрањима Котлине.

Мокроношку Котлину обишао сам крајем јула 1951 године, обраћајући главну пажњу њеној хидрографији.

Прекајску Котлину прошао сам крајем јула 1952 године, када сам допунио и проверио претходна проматрања из Дрварске и Мокроношке Котлине.

Приликом теренских проматрања од велике користи су ми били резултати ранијих испитивача ових котлина: А. Грунда (2) и П. Рађеновића (7) за све три котлине и О. Опица (5) за Дрварску Котлину. Извесне појединости потребне за допуну овог рада узео сам од установа и дела наведених у литератури.

Картографска премеравања и један део цртежа урађени су на основу карата нашег Војног географског института у размери 1:200.000, 1:100.000 и 1:50.000 у Картографском отсеку Географског института Српске академије наука.

Задатак овога рада је да буде један од прилога географском познавању Босанске Крајине и њеног херојског становништва.

I

ПРИРОДА КОТЛИНА СРЕДЊЕГ УНЦА

Положај, границе и величина. — Топографски слив Унца развио се у великој удолини која се пружа у динарском правцу. Док је према СИ јасно ограничена планинама Осјеченицом

*) Најниже делове котлина, по којима теку реке, мештани називају „жупе“. Према томе, у Дрварској Котлини је Дрварска Жупа, а у остале две, Мокроношка и Прекајска Жупа.

(1.627 м), Ломом (1.420 м), Клековачом (1.961 м) и Јаворовом Косом (1.341 м), а према ЈЗ планинама Бсбаром (1.061 м), Каменицом (1.264 м), Једовником (1.539 м) и Шатором (1.872 м), дотле је ова удолина отворена према СЗ ка сливу Уне, где развође слива Унца прелази у површ која прати ток Уне, а према ЈИ је неосетан прелаз преко басена Рора у Гламочко Поље. У правцу СЗ—ЈИ дужина удолине — топографског слива Унца — износи 55 км, а највећа јој је ширина 18,2 км.

Од четири котлине колико их има на Унцу, три су у сливу његовог средњег тока. То су Дрварска, Мокроношка и Прекајска Котлина (сл. 1). Четврта котлина, Преодачка, лежи у сливу горњег Унца, под планином Шатором, и она није обухваћена овим радом.

По својој величини, броју становника и привреди, најзначајнија је Дрварска Котлина. Њена површина износи 284,35 км². У њој су шест села разбијеног типа: Бастаси, Доње Врточе, Горње Врточе, Дрвар—Село, Трнињић Бријег и Шиповљани; као и једино градско насеље целог слива Унца, варошица Дрвар. Друга варошица Дрварске Котлине, Оштрел, порушена је у Другом светском рату. У свим насељима Дрварске Котлине 15-1-1951 године живело је 6.736 становника (1).

Мокроношка Котлина је најмања и привредно најслабија. Она обухвата површину од 124,7 км². У њој су два села разбијеног типа: Мокроноге и Видово Село са укупно 1.637 становника (1).

Прекајска Котлина има површину од 193,15 км², У њој су четири села разбијеног типа: Мрђе, Љесковица, Прекаја, Штрпци Велики и један део села Малих Штрбаца — Пољице. У овим насељима 15-1-1951 године било је 3.528 становника (1).

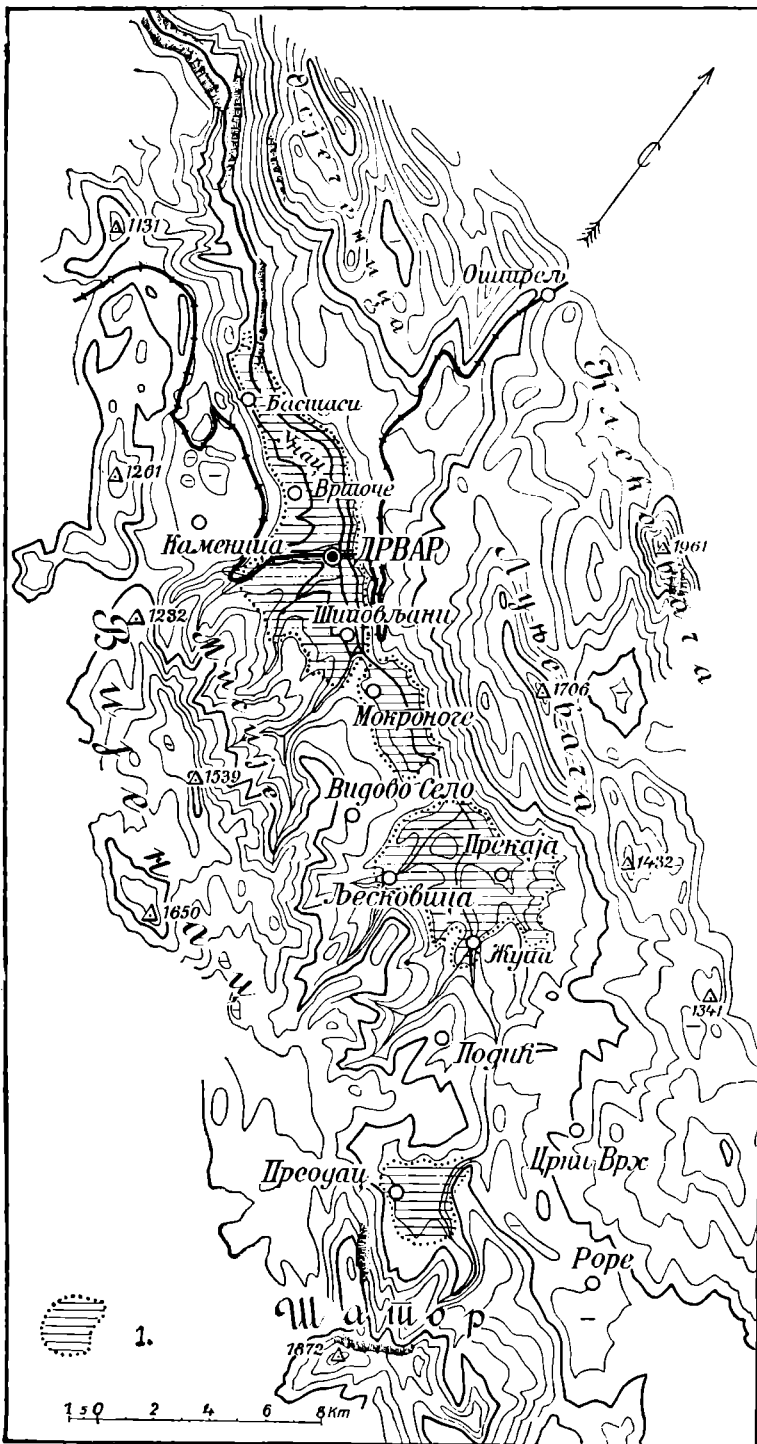
Све три котлине средњег Унца имају дакле укупну површину 602,2 км² и 11.901 становника (1).

Геолошки састав и рељеф

Геолошки састав. — Све три котлине су изграђене претежно у горње кретацејским кречњацима, а само њихови ЈЗ делови су у доломитима тријаске старости.

Слојеви кречњака се пружају у динарском правцу, а њихов преовлађујући пад је у Дрварској и Мокроношкој Котлини према ЈЗ док је у Прекајској Котлини чешћи пад слојева према СИ. У овим кречњацима Грунд је нашао фосиле рудиста (2—с. 21).

Дна свих јуза, које су усечене у кречњацима, покривена су језерским седиментима, који су прилично проучени, због угља којег има у њима. У свом најдубљем делу ови се седименти, по В. Ласкареву (3—с. 125), састоје од когломерата и пешчара. Изнад њих долази једна угљеносна серија, а ову покривају слатко-

Сл. 1. — Положај Дрварске, Мокроношке и Прекајске
Котлине у топографском сливу Унца. 1. Најнижи
делови котлина-жупе

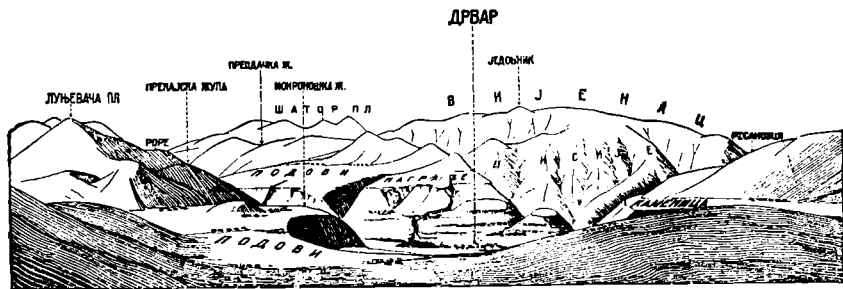
водни лапори и кречњаци. Старост угљеносне серије В. Ласкарев је одредио као средње миоценску или делом горње миоценску на основу неколико одломака кутњака *Mastodon-a angustidens f. subtarigoidea* који су нађени у слоју угља рудника „Адрија“ у Дрварској Жупи код села Шиповљана.

У светло жутим лапорима у Дрварској (2—с. 29) и Прекајској Жупи (2—с. 34) Грунд је нашао фосиле: *Congeria cf. dalmatica* Brus, *Congeria cf. Partschii* Cz., *Congeria cf. triangularis*, *Fossarulus tricarinatus* Brus, *Melanopsis astrapaee* Brus итд. (2—с. 29).

Остали геолози испитивачи језерских наслага Дрварске Жупе, поред поменутих, нашли су и друге фосиле језерске фауне. На основу њих Ф. Кацер утврђује старост дрварских језерских наслага као старо миоценску (F. Katzer—Die fossilen Kohlen Bosniens und der Herzegovina, Bd. I 1918, Bd. II 1921), док Ф. Тула (F. Toula—Geologisch—paleontologische Beobachtungen aus der Gegend von Drvar, Peći und Dulez in W. Bosnien, Jahrb. d. Geol. R. A., Bd. 63, 1913) и Ф. Кох (F. Koch — Die pliozänen Congerierschichten von Drvar in Westbosnien, Glas hrvat. prirodoslovnog društva u Zagrebu, t. XXIX, 1917) одређује старост тих слојева као плиоценску.

Осврћући се на одређивање старости горњих хоризоната, односно језерских лапора Дрварске Жупе, В. Ласкарев констатује, да би томе требало прићи опрезније, пошто су исти такви фосили код Рековца нађени у дубљим слојевима. Проучавање засада слабо познате фосилне флоре и утврђивање стратиграфског реда дрварских језерских наслага био би задатак будућих испитивача. (3—с. 116—125).

Облици рељефа. — У рељефу котлина издвајају се три морфолошки различите целине — макро облика. То су:

Сл. 2. Средњи ток реке Унца са Прекајском, Мокроношком и Дрварском жупом, скаршћеном површи и планинама на СИ и ЈЗ границама слива

- 1) гребени и стране планина које уоквирују котлине са СИ и ЈЗ;
- 2) скаршћена површ с обе или само са једне стране Унца, нагнута у правцу његовог тока и

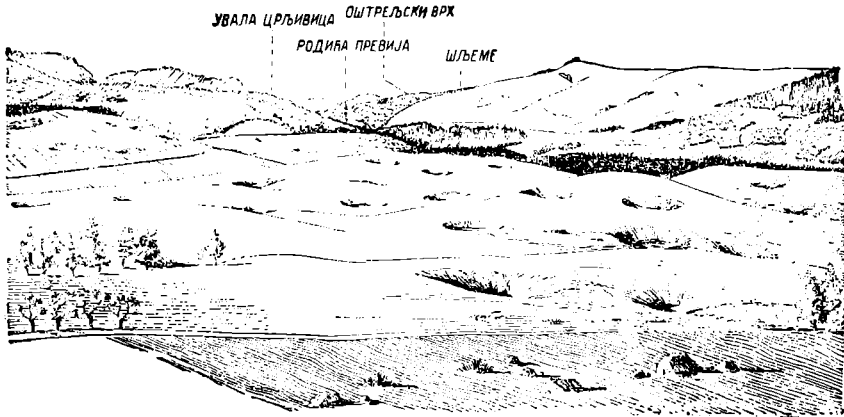
3) котлине у најужем смислу или жупе (како их мештани зову — у овом раду је усвојен овај назив за њих), које су уопште најнижи делови котлина.

Када се поменути морфолошки издвојени макро облици посматрају као шира природна целина (Сл. 2), онда се стиче утисак да је рељеф котлина претстављен великом удолином динарског правца. Стране те удолине претстављају стране планина на СИ и ЈЗ, а њено широко дно пространа скаршћена површ. Најзад, у поменутој површи су усечене све три жупе, по чијем дну тече Унац у правцу ЈИ—СЗ.

Овакав облик има део слива Унца око његовог средњег тока где су се развиле три котлине, само у грубим, макро цртама рељефа. Али, ако се он детаљније погледа, тада се на њему истиче читав низ мањих мезо и микро облика рељефа. Ови облици се могу груписати у три скупине: прва — облици крашке ерозије, друга — облици крашке ерозије преиначене флувијалном и трећа — облици изграђени флувијалном ерозијом.

Облици крашке ерозије претстављени су вртачама, увалама, јамама, понорима и пећинама.

Вртаче (локални термин „долине“) су различитих димензија, али их је највише са дужином од 6—10 м и ширином од 30—40 м. Њихова честина износи: у Заглавици 50 на км², на Подовима 40 км² (Сл. 3), Каменици 40—50 на км², на Подовима у Видовом Селу око 30 на км² итд. Таква бројност вртача даје рељефу изглед богињавог краса.

Сл. 3. — Део скаршћене флувијалне површи Подова у Дрварској котлини покривен вртачама.

Увале су сада без сталних токова. Све су на десној страни Унца. У Дрварској Котлини су Криводол и Црљивица, у Мокроношкој Матерића и Марчетина Увала. Прекајској Котлини би се

могла прикључити Велика Увала, између Тисове и Јаворове Косе, која је преко Јанчарице отворена према Прекаји. Увале су дубоке 200—500 м, широке 1—5 км и исто толико дугачке. Њихова дна леже 260—490 м изнад реке Унца.

Увала Криводол претставља проширену суву долину, чије је дно покривено вртачама, али се у ширем смислу може третирати као увала.

Јаме су најчешће на скаршћеној флувијалној површи и по вртачама. Има их у све три котлине. Пошто је процес скрашћавања интензиван, отварају се нове јаме (1950 у Оштрељу, 1951 на Подовима и 1952 год. у Црљивици). Развијају се дуж дијаклаза и могу бити врло дубоке: Чатрња (више железничке станице Пасјак) преко 104 м, Радановка (на Подовима — по казивању мештана) преко 120 м итд. Ни у једној јами нема воде.

Пећина има десетак. Непроучене су: Ледењача на Каменици, Греда у Заселку, Бијела, Зовикача и Челарица (у последњој по казивању Милана Срдића из Заглавице има извесних старословенских натписа) у Заглавици, Капница у Марчетиној ували, Мала Челинка у Мокроношкој котлини, Титова Пећина у Бастасима и друге.

Најпознатија је Титова Пећина у Дрвару. Она је дугачка само 121,9 м и претставља само узлазни крак огромног сифона. Лежи око 800 м С од Дрвара, на десној страни Унца, у брду званом Градина. Улаз у пећину је 23 м виши од нивоа реке Унца. Отвор је широк 6,2 и висок 7,65 м. Пећински канал се развија дуж дијаклаза, а на местима где се оне пресецају обично се налазе отсеци. Има их три. Први се спушта 14,5 м, други 26 м и трећи 15 м. На дну трећег отсека, 37,55 м испод нивоа Унца, налази се мало сифонско језеро. Такав положај језера указује на постојање подземног, хидролошког, развођа друге реке (вероватно Санице) скоро по средини топографског слива Унца и на потпуну скрашћеност кречњачког масива Дрварске Котлине СИ од пећине. За време јачих киша и док се снег отапа из Титове Пећине у Дрвару избија максимално до 4 м³ воде у секунди која отиче у Унац. У Титовој Пећини је врло мало пећинског накита.

Две пећине у Црљивици под Страном су врло мале. Прва је дугачка 19 м, стрмог канала, тако да претставља скоро јаму. Отвор јој је квадратног облика сај страном од 0,7 м. Канал се развија дуж дијаклазе. Има сталактила и сталагмита. Друга пећина је дугачка 10 метара. Развила се дуж дијастрома. Канал је широк 3—5 м а висок 0,7—1 м. Без накита је. Док у првој има покатак воде, друга је увек сува.

Велика Челинка у Мокроногама је такође мала пећина. Дугачка је 20 м. Лежи у брду званом Бедем, испод Бајића кућа. Њен улаз је висок 6 м а широк 1—3 м. Отвор је 6 м изнад алувијалне равни. На 15 м од улаза је мало језеро. Канал се развио

дуж дијаклаза. Из пећине у влажнијем добу године избија до 0,6 м куб./сек воде, која отиче у Унац. Пећинског накита нема.

Понори су на Унцу. Највећи је на доњем крају Мокроношке Жупе, пред улазом у Склоп (Сл. 5). У самом склопу је више понора, али се они не могу запазити; јер су активни само док Унац протиче склопом — после већих киша и за време отапања снега.

Неки периодски токови имају такође своје поноре. Највиши понор је свакако онај под Марковим Каменом на 839 м надморске висине (преко 300 м изнад Унца). Широка је 4 м а исто толико дубок.

Облици нормалне ерозије преиначени крашком претстављени већ поменутом скрашћеном површи која прати ток Унца и има апсолутну висину „код Рмањ манастира, тј. на ушћу, 600 м, код Растоке 660, око Дрвара и Мокронога 700 м, у Прекајској котлини код Мрђа 760, код Видова Села 820, код Црквеништа 830, код Брда 840, код Градине с леве стране Појло Потока 994 м и на северном крају Преодачке Котлине на десној обали поменутог потока 1.000 м“ (5, с. 206). Пад ове површи и њено праћење Унца указују да је она морала постати само радом Унца, када је он текао у том нивоу, те је она као што је речено флувијалног порекла. Ова, некад јединствена површ, зове се у појединим котлинама различитим именима: у Дрварској Котлини Подови, на десној страни реке, а Каменица на левој страни Унца. То исто име — Подови има ова површ на левој страни Унца у Мокроношкој Котлини. У Прекајској Котлини, на десној страни Унца она има име Брда, а на левој Подић.

Скрашћавање површи које је наступило у постмиоцену, изменило ју је утолико, што су се и у њој потом усекле вртаче и јаме, али је њен првобитни облик лепо очуван. Многе суве долине, кроз које су пре скрашћавања текли мањи водотоци и које излазе на површ, прекривене су по дну вртачама. Оне такође претстављају облике нормалне ерозије преиначене крашком.

Чисти облици нормалне ерозије претстављени су речним, долинама, терасама, епигенијама и плавинама.

Долина Унца је композитна. Она је састављена од четири котлине и четири клисуре. На улазу у Прекајску Жупу, код Виканове Драге, клисура Унца је дубока 180 м, а у Склопу према Мокроногама 130—150 м. у Склопу према Дрвару 170 м и у клисури Береку, низводно од Басатаса, 130 м.

Долине Унчевих притока су клисурасто-кањонског типа, дубоке 220—350 м, изузев оних делова у Жупама, где су усечене у неогеним језерским седиментима и плитке.

У речним коритима, нарочито у Унчевом — у Склопу између Мокроношке и Дрварске Котлине — има циновских лонаца створених еворсијом. Мештани их зову „каменицама“. Малих су величина — широки до 0,8 м а дубоки до 1,2 м.

У језерским седиментима Унац је у све три котлине изградио свој систем тераса. Како седименти налажу уз ЈЗ обод жупа, то се земљиште степенасто спушта (преко тераса) према Унцу ка СИ ободу жупа.

Прве податке о речним терасама Унца у Дрварској Жупи дао је О. Опиц, који је утврдио систем од четири терасе са релативним висинама: прве 140—150 м, друге 70—80 м, треће 30—40 м и четврте 8—10 м. (5 — с. 201—202). Ми смо у Мокроношкој Жупи установили терасе са овим релативним висинама: прве 90 м, друге 60—70 м, треће 30—40 м и четврте 15—20 м, а у Прекајској Жупи: прве 115—130 м, друге 70—80 м, треће 20—25 м и четврте 7—12 м.

О. Опиц је установио да се терасе у Дрварској Жупи везују за систем тераса реке Уне (5 — с. 203).

Кречњаци у којима су епигеније Унца у Прекајској Жупи раздвајају неогене седименте те ови не чине целину. Својим постојањем оне потврђују да је Прекајска Жупа морала бити испуњена неогеним седиментима преко 691 м апсолутне висине, колика је висина ртасте епигеније између Илијине Главнице и Сјенокоса.

Постојање ових епигенија иде у прилог Грундовом схватању о начину постанка простране површи која прати ток Унца.

Плавине су често по ободу Жупа, а стварају их периодични токови. Оне су највећим делом учвршћене. Највећу плавину ствара сам Унац својим наносом у Прекајској Жупи, где је шљунак прекрио алувијалну раван, на дужини од 1,75 км и има тенденцију даљег низводног померања. Лети Унац тече подземно кроз ову плавину која уништава знатан део околних обрадивих површина.

Постанак котлина. — Присуство истих седимената једнаке старости у све три котлине указују на њихов истовремени постанак. Дрварска Котлина, у ужем смислу Жупа, постала је спуштањем тла дуж раседа у време олигомиоценског набирања динарских планина. Сем уздужних раседа динарског правца, који су врло изразити и претстављају границу Жупе према скрашћеним површима, постоје и попречни раседи од којих су најизразитији они дуж којих су постале клисуре река Радуклије и Висућице у Дрварској и Сухаје у Прекајској Котлини.

Ови раседи прелиминске старости изменили су рељеф области и деформисали дотадашњи хидрографски систем Унца. У прелиминској фази Унац је текао најмање 90—180 м изнад садашњег нивоа у Котлинама. То потврђује стара сува долина у Прекајској Котлини, Виканова Драга (на картама Дубока Драга) и стара, преграбенска долина испод Граба (у којој су куће Пере и Стевана Поповића) између Прекајске и Мокроношке Жупе. Други трагови прелиминског рељефа нису запажени.

Иако потпуно сагласни у начину постанка Дрварске Жупе, испитивачи — геолози Кох (4) и Грунд (2) имају сасвим различите погледе на старост и начин постанка скрашћене површи која прати Унац.

Кох сматра да је површ остатак предплиоценске синклинале увале, која се услед спуштања Дрварске Жупе раскинула. Према томе, површ је по Коху старија од неогених језерских седимената Жупе. Разлику у висинама лапора, који на ЈЗ страни Жупе достижу 700 м надморске висине, управо до ивице површи према Жупи, док се дуж СИ стране Жупе јављају скоро само у нивоу Унца, Кох објашњава последицама тектонских процеса. Међутим, да је Кох испитивао и друге котлине Унца тада би дошао до Грундовога схватања, јер се површ пружа од ушћа Унца где лежи на 660 м апсолутне висине, дуж читавог тока реке, па све до десне обале потока Појило у Преодачкој Котлини, где јој висина достиже 1.000 м изнад мора (5 — с. 205—206).

Грунд сматра да је површ млађа од седимената у Жупама и да је флувијалног порекла што потврђују не само многе суве долине у Дрварској Котлини (5 — с. 206), него и у друге две котлине. По мишљењу Грунда површ је могла постати само под условом да су све три жупе биле потпуно испуњене лапорима и да се у њима стварале развијеном бочном ерозијом. Постојање остатака прелимниског рељефа и епигенија у Прекајској Жупи иду у прилог Грундовом тврђењу да су жупе биле испуњене седиментима најмање до апсолутне висине између 672 м у Прекајској и 700 м у Дрварској Жупи. „Да је заравњена површ постала флувијалном ерозијом а не маринском трансгресијом је зато вероватно што она претставља широку долину између високих кречњачких планина, што се не би могло замислити у случају маринске површи“ (2 — с. 36—37). Уколико је негде и било абразионих облика рељефа, они се нису могли очувати, јер их је уништила флувијална ерозија стварајући површ, што је опет доказ да је површ у долини Унца млађа од седимената у Жупама, односно млађа од самих Жупа (2 — с. 29).

О. Опиц на основу резултата ранијих испитивача и својих проматрања овако формулише постанак површи: равњаци око Дрварске Котлине су постали крашком денудацијом и ерозијом Унца, када је овај, по испуњавању језера лапорима текао у вишим нивоима. Пошто су површи млађе од стварања лапора, који је по испитивњима Кацера, као и сав слатководни неоген Босне, постао између средњег олигоцене и средњег миоцена, оне могу бити само миоценске старости (5—с. 207).

Крајем плиоцена почело је сукцесивно повлачење Панонског језера које је трајало до квартара. Истовремено се издизало копно у области горњег тока Унца, што је појачавало његову дубинску ерозију. Река је била у стању да се усеца не само у језерским седиментима жупа, него и у масама компактнoг креч-

њака који раздваја жупе (5—с. 207). Тако је Унац створио своје пробојнице између жупа — „склопове“ — врло уске и дубоке клисуре, скоро праве кањоне. У жупама је река израдила систем тераса и епигенија. Истовремено се развијала и крашка ерозија.

За разлику од флувијалне ерозије, чији су облици најчистији у жупама, облици крашке ерозије су изразити изван њих, по скрашћеној површи Унца и странама планина које уоквиравају котлине.

У погледу генезе саме Дрварске Жупе и површи Унца потпуно смо сагласни са О. Опицом (5), јер геолошке и геоморфолошке чињенице потврђују тачност његових поставки. Генеза макро облика друге две котлине средњег тока Унца је у свему иста са првом. Мезо и микро облици рељефа у тим котлинама били су већ предмет посебног излагања. То је основни разлог због чега се о генези Мокроношке и Прекајске Котлине не расправља посебно.

Клима

Температуре. — У сливу Унца постоји само једна метереолошка станица са осматрањем температура — Црљивица у Дрварској Котлини. По подацима те станице у периоду од 1925—1940 године средња годишња температура ваздуха износи 5,9°C, док су средње месечне дате у табл. 1. Најниже месечне температуре јављају се у фебруару док су највише у августу, а то указује да котлине у средњем Унцу у климатском погледу припадају нешто више медитеранском, него континенталном подручју. То донекле потврђује и плувиометриски режим: у зимској половини године падне незнатно више кише него у летњој. Број дана са температуром више од 5°C износи 196 (од 21 априла до 3 новембра), а са температурама преко 10°C 123 дана (од 25 маја до 25 септембра). Ови подаци (19—с. 21) указују на повољни термички режим у току вегетационог периода.

Табл. 1. Средње месечне температуре ваздуха у Црљивици] за период 1925—1940 (19-с. 21)

Средња темп.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.	Амп.
1925—40	- 4.0	- 4.6	-0.9	4.4	8.8	11.9	15.6	15.7	11.5	7.0	4.5	1.0	5.9	20.3
Макс.	- 0.1	0.8	3.4	7.3	11.5	16.0	17.2	25.3	17.4	11.0	8.3	6.0	7.9	30.1
Мин.	-11.1	-13.6	-6.5	1.3	5.2	10.2	12.3	12.5	8.8	5.3	2.6	4.5	3.9	16.9

Ветрови: — Главни ветрови су бура (северни) и „бели ветар“ (јужни). Јављају се у свим месецима. Бура је најчешћа у јануару, децембру и фебруару, док је „бели ветар“ најчешћи у

новембру и априлу. Остали ветрови су врло слаби и ретки. Најјачи су у фебруару и октобру.

Средња расподела ветра у промилима (‰) показује ову учестаност у Црљивици: северни (бура) 369‰, североисточни 6‰, источни 6‰, југоисточног нема, јужни („бели ветар“) 233‰, југозападни 3‰, западни 2‰ и северозападни 4‰; на тишине долази 350‰ и оне су најчешће у јулу — 40‰ и августу — 41‰. Сличне податке о ветровима показују и околне станице — Ресановци и Бос. Грахово (19—с. 79), на југу Дрварске Котлине.

Док бура снижава температуру ваздуха, лети често на 3—4°С изнад нуле, јак јут је обично врло сув, топао и лети за пољске културе врло штетан. Он може просто да „спржи“ сву летину, те приноси тада знатно подбацују.

Падавине. — У читавом средњем Унцу постоје само две кишомерне станице. Обе су у Дрварској Котлини. Прва је у Дрвару, на 507 м апс. висине, а друга у Црљивици на 1.031 м надморске висине (6). Висинска разлика између њих од 524 м повољна је да истакне утицај висине рељефа на количину падавина (плувиометриски градиент износи 14 мм на 10 м висине) и њихову расподелу по месецима и годишњим добима (табл. 2).

Табл. 2. Средње месечне и годишње количине падавина у Дрвару и Црљивици за период 1923—1925 и 1930—1940 (6)

	Апсол. висина станице у м	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год. мм
Дрвар	507	54	85	101	85	85	94	44	66	84	134	130	90	952
Црљивица	1031	79	104	100	128	195	181	91	134	139	182	200	126	1659

Највише падавина у Дрвару је у октобру — 14,07% средње годишње суме, а у Црљивици у новембру — 12,05%. Секундарни максимум у Дрвару је у марту — 10,61%, а у Црљивици у мају — 7,22% годишње суме.

Најмање падавина у Дрвару је у јулу — 4,62%, а у Црљивици у јануару — 4,76% годишње суме. Други минимум падавина у Дрвару је у јануару — 5,67% а у Црљивици у јулу — 5,68%.

Распоред падавина по тромесечјима је следећи: највише падавина добија четврто тромесечје — 32,00%, потом друго — 28,06%, затим треће — 20,64% и најзад прво тромесечје — 19,30% од средње годишње суме падавина.

Појединих година има знатног отступања од изнетог распореда падавина и њихових количина. Тако на пример, највише кише је пало у Дрвару априла 1924 године — 151 мм, априла 1930 г. — 125 мм, новембра 1923 г. — 210 мм, новембра 1925 — 330 мм итд. У Црљивици је било максимума падавина у јануару

1931 године — 207 мм, октобра 1932 — 226 мм, октобра 1938 — 180 мм, октобра 1939 — 408 мм и у октобру 1940 — 369 мм.

Још су веће разлике између средњих и минималних количина падавина појединих месеци. У Дрвару је у јулу 1923 и августу 1931 године пало сам по 3 мм кише, односно 15 пута мање од најмање средње месечне количине падавина (јул — 44 мм). У Црљивици је у јануару 1924 године пало само 9 мм падавина, тј. преко 8,5 пута мање од средње количине за тај месец (79 мм).

Ако се упореде апсолутно најмање и апсолутно највеће количине падавина кишомерне станице Дрвара добија се однос као 1 : 110, а за кишомерну станицу Црљивица као 1 : 72. Неједнакост ових односа показује да су падавине у Црљивици за 65,4 % уједначеније у односу на Дрвар. То је последица повољног утицаја планинског, високог, рељефа на годишњу расподелу падавина.

Средње месечне количине падавина за време вегетационог периода у жупи (у Дрвару) и на површи и планини (у Црљивици) су приближно једнаке и крећу се између 46,7% (Црљивица) и 46,9% (Дрвар) од укупне годишње суме. Знатно су веће разлике у падавинама појединих месеци вегетационог периода извесних година. Тада се високе температуре и појачано испаравање много јаче одражавају на биљном свету површи и жупа, него на оном који је освојио више делове котлина. Због тога сушних година приноси потпуно подбаце, нарочито поврће, жита и сено.

Средњи датум појаве првог снега у Црљивици је 31 октобар а у Дрвару 25 новембар, док је средњи датум последњег снега у Црљивици 19 април, у Дрвару је 21 март. У Оштрељу који лежи на 1.033 м надморске висине средњи датум првог снега (за период (1936—1940 г.) је 22 октобар, а последњег 24 април. Најранији снег пао је у Црљивици 15 септембра 1932 а најкаснији 23 мај 1933 године (по подацима Метеоролошког одељења Савезне управе хидрометеоролошке службе). То показује да је у зиму 1932/1933 године у Црљивици снежни покривач са прекидима трајао преко 8 месеци.

Различито трајање снега и висине температуре ваздуха у вези са висином земљишта условљава ранији почетак вегетационог периода и свих пољопривредних радова у жупама. Вегетациони период на површима почиње око 2 недеље касније, а приближно исто толико се и раније завршава. Зато се клима у вези са разноликошћу рељефа котлина средњег Унца јавља као врло важан фактор за биљни свет и временски распоред пољопривредних радова.

Хидрографија

У хидрографском погледу котлине средњег Унца могу се поделити на три различита дела. Први је безводан, док су друга два са знатним количинама воде — извора, врела и речних токова.

На скрашћеним флувијалним површима и планинским странама, изузев планине Једовник и Мисије, нема никаквих сталних извора и водених токова. Крашка вода понире дубоко у унутрашњост кречњака; као што се показало при проучавању Титове Пећине у Дрвару вода се у њој спушта и испод нивоа Унца до 37,55 м. На површима нема воде ни у тако дубоким јамама као што су Радановка (око 120 м) и Чатрња (преко 104 м) на Подовима. Изузетак чини само неколико мањих извора плитке локалне издани у глиновитом материјалу у Дрварској Котлини, на десној страни Унца. То су: извор Горана на 1.238 м апсолутне висине између Делине Косе (1.413 м) и Тисовог Врха (1.345 м), бунар са „живом“ водом у Подпасјаку под Гредом Трикића на 935 м апсолутне висине и пиштољина у Грубишној долини (вртачи) код старих бунара у ували Криводола. На левој страни Унца на површима нема никаквих извора. Тамо су само две велике локве постале природним зачепљавањем вртача; прва је Долови на 740 м апсолутне висине у Доњој Каменици, под Бобаром са запремином од преко 500 м³ воде, а друга је Проваљиа у Видовом Селу на 780 м апсолутне висине са запремином од преко 1.000 м³ воде.

Посебну хидрографску целину у склопу средњег Унца претстављају североисточне падине планина Једовника и Мисије. Између врха Палежа (1.232 м) у Дрварској Котлини и Малог Малиновца (1.132 м) у Прекајској Котлини има тридесетак извора на висинама од 820—1.200 м. Од њих постају потоци и речице, које пробијајући се према С теку уским и дубоким клисурама до жупа, у којима се уливају у Унац.

Знатно богатство текућом водом и изворима североисточних падина планина Једовника и Мисије изграђених од тријаских кречњака и доломита, може се објаснити загађивањем тих маса језерским седиментима. Ови се уздижу до 700 м апсолутне висине у ЈЗ делу Дрварске Жупе, а до 680 м апсолутне висине у Прекајској Жупи. Ови седименти су спречили интензивно скрашћивање СИ падина поменутих планина и спуштање сталне хидрографске зоне дубоко испод топографске површине. На ЈЗ, где нема језерских седимената, нема ни загађивања кречњака, те су падине Једовника скрашћене. У том правцу нема водених токова све до реке Струге у Граховском Пољу.

У неогеним седиментима у Жупама јавља се низ мањих извора, око којих су већином насеља. Поточићи нешто јачих извора усекли су своје долинице кроз неке Унчеве терасе, тако да се на основу тога може говорити и о њиховој старости. Развитак њихвих токова се наставља померањем извора према Ј односно ЈЗ ка следећој вишој тераси.

По свом хидрографском положају језерски седименти, рашчлањени речним долинама и моделисани терасама Унца и његових притока, чине прелаз од виших безводних области према во-

дом најбогатијем делу котлина — алувијалној равни Унца у Жу-пама. Алувијалне равни Унчевих притока су углавном уске — 50—100 м, изузев долине Дрваре у којој је она знатно шири.

Унац протиче кроз све три котлине. а дуг је 65,5 км. Постаје од поточића Млина и Карлице, који извиру на планини Шатору и добијају његово име испод својих саставака. Испод села Преоца Шатор се назива Појило, а на улазу у Прекајску Котлину Унац. Он тече наизменично кроз котлине и клисуре. У првим је мањег пада и знатно меандрира. У пролеће за време отапања снега и за време јаких јесењих киша он се излива из корита и плави своју алувијалну раван 10—15 дана. Тада је у Мокроношкој Жупи око 180 ха а у Дрварској преко 500 ха под водом. Унац лети пресушује у Прекајској Жупи све до ушћа Гудаје и у доњем делу Мокроношке Жупе. У Дрварској Жупи никада не пресушује јер добија воду од јаких токова као што су Висућица, Дробњак, Дрвара и Басташница. Он се хоризонтално помера по алувијалној равни Жупа, подлокава и руши обале, при чему уништава најбоље пољопривредне површине. (Сл. 7).

Режим Унца. На читавом току Унца постоје два водомера. Први код Мартин-Брода у близини ушћа и други у Дрвару под мостом друма Дрвар — Бос. Петровац. Висина коте 0 см последњег водомера је 469,84 м изнад Јадранског Мора, а површина слива Унца до водомера је 214 км² (6).

На основу података осматрања извршених на овом водомеру (6) израчунати су средњи месечни водостаји на Унцу за период 1927—1940 године (Табл. 3) којима је утврђено да Унац има плувионивални режим умерено медитеранског типа. Његове притоке имају такође исти режим и тип (по класификацији С. Илешича).

Апсолутна амплитуда водостаја износи 205 см (6). Лед се појављује хладних зима, прекрива реку и каткад је толико дебео да преко њега прелазе пешаци.

Табл. 3. Средњи месечни водостај на реци Унцу код Дрвара за период од 1927—1940 године (6)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Сред. год.
62	62	80	82	70	60	47	42	46	58	79	71	63

На Унцу је вршено само једно мерење воде и то 28-III-1937 („Извештај“ из 1937 године, стр. 406). Тада је при водостају 40 см изнад нуле протикало поред Дрвара 1,02 м³ воде у секунди, односно специфични отицај је износио 4,76 л сек/км². Недоста-так мерења протикаја и количина воде онемогућио нам је кон-

струисање криве протицаја, која би омогућила утврђивање средњег протицаја Унца у Дрвару. Усвајајући просечну количину падавина за слива Унца у Дрвару $P=1.250$ мм и емпириску формулу за протицај од Келера и Фишера (9 — с. 185) $Q=0,942 P - 405$ (где је Q протицај а P средња годишња количина падавина у мм) добили смо ове средње годишње вредности за Унац код Дрвара:

Протицај	$Q=5,24$ м ³ /сек
Специфични отицај	$q=24,4$ л сек/км ²
Висина отицаја	$O=772,5$ мм
Коефицијент отицаја	$K=0,61$ односно 61%

Основни подаци о највећим притокама Унца дати су у табл. 4. а израђени су на основу карата 1 : 100.000).

Табл. 4. Највеће притоке Унца

Река	Д у ж и н а у м			Укупно
	Главне реке	П р и т о к а		
		I реда	II, III реда	
Млински П.		5.100		
		4.000		9.100
Шаторски П.	5.000	5.800	2.300	13.100
		1.800	2.500	4.300
		2.000	600	2.600
Река		4.800	2.300	7.100
		4.500	7.800	12.300
		1.800		1.800
Гудаја		7.000	7.200	14.200
		3.800	400	4.200
		2.800	2.000	4.800
		1.800	700	2.500
Љесковица		11.400	21.400	32.800
Рукавци Унца				
у Мокроношкој		4.200		4.200
жупи		1.100		1.100
Висуница		10.200	21.000	31.200
		4.200	900	5.100
		800		800
Дробњак		8.200	5.300	13.500
Дрвара		8.000	12.500	20.500
		5.400		5.400
Басташица		440		440
		2.600		2.600
Панића Драга		3.300	1.900	5.200
Унац (испод				
Шаторског П.)	60.500	4.800		65.300
Хидрографски				
систем Унца	65.500	107.840	97.800	271.140

Најкарактеристичнија притока Унца је несумњиво Басташица. Она је најкраћа — 440 м, има велики просечни пад, око 32‰ — и водом најбогатија. Сматра се да је настала од реке Струге која понире у Граховском Пољу. Врело Басташице (сл. 8) је у Дрварској Жупи, под отсеком Басташке Греде, облуком високим 230 м. Вода избија из бунарaste вртаче, изграђене у рудистним кречњацима, са пречником од око 15 м. Вода се из ове вртаче руши у вир слапом високим 7 м. Сам вир претставља циновски лонац дубок преко 3 м. Да је ово врело више само за 10 м Дрвар би имао довољну количину воде за потребе града и индустрије (нарочито за фабрику целулозе која се сада обнавља).

У свом раду Die Kartshydrographie А. Грунд пише о врелу Басташице (2 — с. 32):

„Ово се врело објашњава тиме, што непропустљиви лапори граде загађујућу препреку према кречњацима Каменице.

Карсна вода мора да се прелије на најнижем месту пре-преке.

Пошто граница између лапора и кречњака између Басташког врела и Омара лежи највише око 600 м и тек код врела тоне испод 500 м, то је овде преливни отвор загађене карсне воде. То објашњава такође што између овог врела и Омара нема извора на граници лапора.

Узрок спуштања границе лапора треба тражити у томе што се Унац, који овде тече поред десног котлинског отсека, овде приближава левом котлинском отсеку. Управо код врела прилази један рукавац Унца, који овде има висину од 456 м, тако близу левог отсека, да је пред кречњаком остао само узан, низак, око 460 м висок лапорни окрајак. Тако је Унац овде створио бочном ерозијом најнижи прелив, па се због тога ту налази врело Басташица“.

Хидроенергија Унца и његових притока процењена је (по инж. В. Шлебингеру) на бруто 40.000 киловата. Од тога се искоришћује незнатан део за двадесетак воденица поточара, којих има највише на Дрвари, као и пумпе које из Басташког врела (сл. 8) избацује воду на површ Каменице, код истоимене железничке постаје, за напајање локомотива.

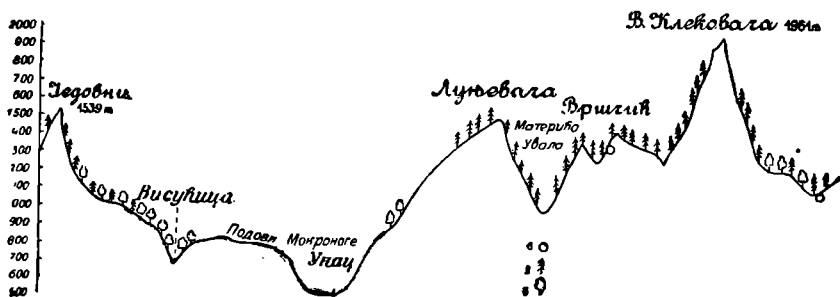
Вегетација

Вегетација је прилагођена клими, рељефу и његовом педолошком саставу. Како су ови елементи у средњем Унцу различити, вегетација је разнолика.

До седамдесетих година прошлог века распоред вегетације био је нешто друкчији него сада, нарочито на скрашћеним флувијалним површима. Шуме храста и букве прекривале су највећим делом садашње ливаде и ретке оранице на површима, којих је тада било врло мало. Шуме су крчене ради добијања нових пољопривредних површина, а од 1902 године и у индустријске сврхе. Тада је отпочело са радом шумско индустријско предузеће

Ота Шајнбаса, које је у циљу интензивије сече шума саградило железничку пругу од 0,76 м и у Дрвару велику стругару (в. стр. 231—234).

Алувијална раван Унца и његових притока до пре педесетак година била је под храстовим шумама и врбацама. Сада је знатним делом под ливадама и њивама засејаним кукурузом, житима и поврћем.

Сл. 9. Профил кроз слив Унца преко Мокроношке котлине
1 — положај пруга шумских железница 2 — четинарске шуме
3 — листопадне шуме

Неогени језерски седименти, односно у њима усечене речне терасе, су и сада, као и пре више од 45 година „густо обрађене“ (9 — с. 381). На њима су њиве, ливаде и воћњаци — најчешће мали шљиваци.

Између шума и скаршћених површи су „брине“ — стрме падине, раседни отсеци покривени ситногорицом или пак сасвим голи. То су у сваком погледу непродуктивне површине.

Скрашћене флувијалне површи су или највећим делом потпуно голе — Подови испод Мусића и Видовог Села у Мокроношкој Котлини, или су под ливадама и пашњацима са мањим забранима („гајевима“) — на Каменици и Подовима у Дрварској Котлини. Мало је њива под житима и воћњацима, око четвртине од укупног броја вртача у близини насеља је обрађено. На дну вртача сеје се највише жито — јечам или раж, погдегде је кукуруз, затим поврће — највише кромпир, купус и лук, а између дна већих вртача и њихових падина засађено је воће, углавном шљиве. У понекој вртачи има добрих ливада.

Планинске стране су под ситногорицом и шумом са мањим крчевинама ливада и пашњака. Буква је најзаступљеније дрво, а потом долазе храст и граб. Ови листопади се јављају до 1.000 м апсолутне висине. Од 1.000 до 1.200 метара је мешовита шума. „Од 1.200 метара висине почиње оморика замењивати јелу, док у омаревој шуми у висини од 1.600 метара по прилици не буде крај, те клековина место ње запрема земљиште. У тој регији чини ситногорицу грмље *Agria chamaemespilus* у толикој мно-

жини, да би се готово могло говорити о брежињиној шуми. У висини од 1.740 м почиње већ грмље *Pinus pumilo*, којим су стене обрасле све до висине од 1.900 м, тако да су сасвим стрми кукови и гребени остали огољени“ (8—с. 366). Та места су обрасла алпским травама, иначе на читавом подручју планина Осјеченице и Клековаче нема ендемичних биљних врста, каквих има у јужној Босни. Од 198 врста 15 отпада на криптогаме а 183 на фанерогаме. Међу првим је 8 које настањују алпски регион, а међу фанерогамама таквих је 55 врста (8—с. 872).

За шуме Босне и Херцеговине, па дакле и долину Унца, може се узети да годишњи принос дрвне масе, као што је познато, износи око 2 м³ по 1 ха што је неопходно истаћи ради њиховог даљег правилног искоришћавања.

II

СТАНОВНИШТВО, НАСЕЉА И ПРИВРЕДА КОТЛИНА СРЕДЊЕГ УНЦА

Различити природни услови у склопу са историско-друштвеним факторима имали су велики утицај на привредну делатност становништва котлина средњег Унца. Недостатак исцрпнијих историских података онемогућује преглед развитка привредних грана котлина у прошлости, изузев одељак о саобраћају. Због тога се у раду углавном даје садашња карактеристика привредног стања котлина са местимичним освртом на стање крајем прошлог и почетком овог века (углавном према подацима прикупљеним од старијих људи на самом терену), када је почело смењивање натуралне привреде робно-новчаном.

У раду се расмарају само главне привредне гране котлина: пољопривреда, индустрија и саобраћај, али се претходно говори о становништву и насељима котлина.

Порекло становништва. — Први документовани подаци о насељености Дрварске Котлине потичу из римског доба. О томе сведоче многобројни остаци римских кућа и римске лепо озида-

Напомена: Статистички подаци (1) дају се по месним народним одборима, којих је на проматраној територији било 6. Подаци месног народног одбора у Прекаји односе се на привреду Прекајске Котлине, месног Народног одбора у Мокроногама на привреду Мокроношке Котлине; на привреду Дрварске Котлине односе се подаци месних народних одбора у Шиповљанима, Врточу, Бастасима и Дрвару. Статистички подаци су дати по месним народним одборима баш зато, што је само тако могуће дати документовано поређење и анализу неједнаког развитка привреде у појединим котлинама, нарочито пољопривреде.

не гробнице (10). У Прекајској Котлини поред остатака римских кућа (у њиви Милана Радуна из Великих Штрбаца) пронађен је 1934 године и жртвеник Јупитера, па је несумњиво и она била насељена у римском добу. О становништву и привреди тог времена у долини Унца не може се ништа конкретно рећи.

Три сачувана миљоказа у Дрварској Котлини указују да је котлину пресецао неки важнији пут римског времена (11—с. 395—404). Он је сарађен 47/48 године нове ере (9. — 268) и претставља само део пута који је спајао Салону са Сервицијом (Босанска Градишка) на Сави а даље се рачвао према северу и истоку. Остаци овог пута претстављени су паралелним олуцима, који су, по мишљењу Ф. Балифа, длетом усецани у камену на размаку 1,2 до 1,25 м. Ширина самих олука износи око 15 см и кроз њих су се кретали точкови римских кола (11—с. 395—404). Међутим, ово ми изгледа мало вероватно. Пре би се могло узети да су ти жљебови — колотечине — створени радом точкова. На највећем од поменутих миљоказа који се налази на Подовима код 76 км друма Книг—Дрвар—Босански Петровац је уклесан врло читко, око пола станиметра у камену, број XXXXVI (Сл. 10). Сем овог броја има с друге стране стуба и два нечитка: . . . IV . . . X (?) и . . . III . . .

Појединости о становништву, насељима и привреди из средњег века скоро нема. В. Кљајић (12) помиње тврђаву Унац. Њу је 1326 заузео хрватски бан Микица. То се вероватно односи на град Висућ, који се налази на левој обали реке Висућице, источно од села Шиповљана. Он се и досада добро очувао. По народном предању његов последњи становник био је стриц краља Стјепана Томашевића, Радивој Томашевић (7—с. 474).

А. Ивић у свом раду „Миграција Срба у Хрватску почетком 16. 17. и 18. столећа“ говори о „сеоби Срба из околине Унца, Срба и Гламоча септ. 1530“ као и о „новој сеоби јуна 1531 године“. „Тих дана, око 10 септембра, пише А. Ивић, кренуше се Срби на сеобу. Подигло их се више него што се у први мах мислило; пошла је сва околина Срба, Унца (подвукао Д. Д.) и Гламоча, све породице са својим старешинама, марвом и са стварима, које могоше понети . . . Циљ им је био најближе место хришћанско, Бихаћ“ (13—с. 28). Нема сумње, да је цела област Унца и његова околина више пута насељавана и исељавана у време турске владавине овим крајевима.

Претци садашњег становништва котлина Унца дошли су овамо пре 220 до 270 година и то највише из Далмације, а нарочито из оног њеног дела који лежи између горњег тока Цетине и Равних Котара, потом из Лике и то највише из њеног јужног краја, затим из Грахова, Змијања и других места Босне. Предања неких породица казују да су Далмација, Лика и други крајеви били само пролазне области, у којима су се њихови претци задржавали дуже или краће време, пре него што су се коначно

настанили у овом крају, одмах после 1700 године. Друге породице су дошле касније, када је Аустро-угарска окупирала Босну и Херцеговину — после 1878 године. То су најмлађе досељеничке породице (7—с. 483—489).

Насеља. — Све до аграрне реформе 1921 године земља је већим делом припадала беговима, а претци садашњег становништва читаве долине Унца насељавали су се у њој само по претходном одобрењу онога бега, коме је припадало земљиште, које су поседали насељеници — кметови.

Треба истаћи да су при насељавању поједини досељеници наилазили на отпор својих суседа, ранијих досељеника, који су им уништавали усеве па чак и претили убиствима. Никола Зрилић из Заселака код Дрвара, доселио се из Осредака пре више од 100 година и у Заселку се задржао тек после личне интервенције гламачког бега Пилиповића код својих кметова. Риста Новаковић морао се вратити због противљења суседа са Подова у Беглуке. Већ ова два примера из половине прошлог века указују на тзв. „глад за земљом“ — аграрну пренасељеност која је постојала и у тадашњим друштвено-привредним условима.

Куће првих досељеника биле су обично плетаре лепљене блатом или мале брвнаре. У њима је било само једно одељење. У кући су држана мала телад, па чак и одрасла стока, коју је од простора за чељад одвајала ограда од прућа, висока до 2 м, а која се није дизала до таванице. У оваквим кућама није било скоро никаквог намештаја, а и врло мало дрвеног и земљаног посуђа. Једино светло у кућама давао је луч.

При свом повлачењу Турци су 1878 године запалили скоро све куће у средњем Унцу. На згариштима кућа подизане су најпре плетаре, тек да се чељад заштити од невремена, а тек неколико година касније подигнуте су веће брвнаре и зграде од камена. У њима је два а каткад и три одељења. Такве зграде са незнатним изменама и малим локалним одлицима, остале су и до данас. Саме зграде подигнуте су већином на стеновитом, неплодном тлу, како својом површином не би покривале оскудну продуктивну површину.

Насеља су и раније била на свим оним местима где су и сада, али су пре једног века имала десетак пута мање кућа него што их сада имају. Без изузетка сва су насеља била разбијеног, старовлашког типа. Таква су и сада. Изузев варошицу Дрвар, једино насеље збијеног, варошког типа (који је постао 1901 године) и Оштрељ (који је постао 1902 године) сва остала насеља су старија од 200 година. Идући уз ток Унца у Дрварској Котлини су ова села: Бастаси, Доње Врточе, Горње Врточе, Дрвар Село, Трнинић Брег и Шиповљани; у Мокроношкој Котлини су: Мокроноге и Видово Село; у Прекајској Котлини су: Мрђе, Љесковица, Прекаја, Штрпци Велики и Штрпци Мали. Сва села, пак,

деле се на засеоке у којима се истиче по неколико скупина кућа, удаљених једне од других десетак па до више стотина метара.

Ранија привреда. — Сеоски атари се простиру управно на ток Унца. Атари заузимају три различите морфолошке целине: прво, плодне и водом богате равни жупа са језерским наслагама, друго, скрашћене површи и треће, планинске стране. Последње две морфолошке целине су, као што је већ речено, скоро безводне. На овако распостирање сеоских атара утицала је сама њихова привреда: за земљорадњу су служиле релативно плодне жупе, а површи и планинске падине за сточарство.

Сточарство је у несигурним приликама турске владавине и честих сукоба на турској граници било главно занимање становништва, јер се стока — „покретна имовина“ — могла навремене склснити на сигурније место од непријатеља — пљачкаша. Седамдесетих година прошлог века било је домаћинства која су имала по неколико стотина грла. Илија Јоветић-Трикић из Дрвар Села (по казивању његовог сина Митра, старог 96 година), имао је сам око 500 оваца, 25—30 говеда и 12 коња. Он није држао козе. Њих је било мало у селима горњег дела Дрварске Жупе — 10—12 грла у једном домаћинству — док их је у Бастасима било знатно више; само Реља Граховац је имао 300 коза (7—с. 503). Јован Трикић, Зекан Шобић и други имали су по 200, 300, 400 и више оваца, по двадесетак говеда и по десетак коња. Док су Турци држали Босну забрањивали су гајење свиња, али одмах по њиховом одласку, 1878 године, прву прасад донели су (из Книна) Дмитар Малбашкић из Шиповљана, Стојан Трикић из Дрвар Села и Тодор Грубор из Бастаса, а ускоро су сва домаћинства поред остале стоке гајила и свиње (по казивању Дуке Роквића из Подова, старог 95 година).

Земљорадња је била слабија од сточарства све до пред крај прошлог века. Приноси су били добри, пошто је због већег броја стоке ђубрење било интензивније. Речне терасе, које се ступњевито спуштају од југозападних обода Жупа према Унцу, који тече њиховим североисточним ободом биле су потпуно обрађене. Тада је много сејана пшеница (сада скоро искључиво раж). Повртарске културе, из башта између врбака поред река и потока као и из вртача, подмиривале су потребе домаћинства.

Воћарство је било слабо. Највише је, као и сада, гајена шљива.

Окупацијом Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске, настале су стабилније политичке прилике у овом, дотле граничном делу Турске Царевине. Са порастом становништва и повећаним потребама животних намирница обрадива површина се морала увећавати. Зато се однос између сточарства и ратарства 80-их година прошлог века почео да мења на штету сточарства. Површине под шљивама и баштама увећане су на рачун ливада, а ове су прошириване на рачун пашњака, док су пашњаци по-

већавани на рачун шума. Ово вертикално померање и прелажење једне категорије привредних површина у другу извршено је прилично брзо — за мање од 40 година. Већ почетком овог века зона сточарства је била потиснута са већег дела скрашћене флувијалне површи, ближе подножју планине, са базом на планинским падинама окренутим Унцу. Врбаца у жупама су већином искрчени и претворени у ливаде и оранице. На местима искрчених шума на површинама појавиле су се ливаде и по која ораница. Површине које је било немогуће очистити од „гредица“ (стена) претворене су у оскудне сеоске пашњаке.

Саобраћај и трговина били су веома слаби све до изградње железничке пруге Книн — Дрвар (1901 године). Котлину су пресецале само коњске стазе и врло лоши путеви по којима су се кретала тешка потпуно дрвена кола, каква су се до пред II светски рат могла видети у Преодачкој Котлини. Таква кола је вукло по 2—4 пара волова. Роба се углавном преносила „у турмама“, тј. караванима, у којима је било до 50 коња и неколико гоњића. Неки од њих су били професионалци. У привредном погледу све три котлине су гравитирале према Босанском Грахову и Книну. Утицај Босанског Петровца био је далеко слабији.

Из котлина су за Скрадин и Шибеник отпремане нарочито дуге за бурад, а врло родних година и жито. Каравани су из Дрварске Жупе путовали 4 дана до Шибеника. Одмарало се на „станицама“ (почев од Дрвара): Старој Стражи, Грабу и Кистанју. Већина каравна је ишла само до Книна који је био најближе и главно тржиште, нарочито за продају стоке. Жито из Заселка испод Подова, у Дрварској Котлини, било је најбољег квалитета па су га шибенички трговци познавали по његовом изгледу. Али док се родних година жито продавало, за време сушних и неродних година се морало куповати највише у Босанском Петровцу, а каткад се ишло у долину Сане, у долину Уне до испод Бихаћа, па чак и у долину Саве према Босанској Градишки. Из Далмације се највише доносила со, вино и ракија.

Преко Дрварске Котлине се обављао и трговачки саобраћај Сане и Санице са Далмацијом, односно са Книном, Скрадином и Шибеником. За Далмацију се највише носиле шипке ливеног гвожђа. Обратно су трговци — кириџије, носили углавном со, коју су продавали за другу робу у Босанском Петровцу и другим градовима западне Босне. Роба се већином трампила, а ређе куповала, пошто је тада од мештана мало ко имао довољно новца.

Друштвени односи. — Све до краја XIX века у читавој западној Босни, па дакле и у котлинама Унца, привреда је била јако заостала, натурална. Друштвени односи су носили печат локалног феудалног друштвеног уређења и били су врло једноставни. На једној страни је била маса сиромашних или нешто имућнијих кметова, а на другој страни шачица спахија — бегова који су поседовали највеће и најбоље комплексе земљишта. Бе-

гови су живели изван граница области, у градовима Кулен Вакуфу, Босанском Петровцу, Грахову, Гламочу па чак и у Травнику. Са својим пратиоцима они су долазили само када је требало покупити од кметова „хак“ — део пољопривредних приноса који су кметови били дужни предавати своје бегу; „од свију њивских усева давата је трећина плодова, од поврћа четвртина, од сена половина (а ово баш указује на значај сточарства у читавој феудалној Босни — примедба Д. Д.). Слама, комуша, стрнокос и отава остајала је сва кмету“ (7—с. 461). Пред крај XIX века, па све до аграрне реформе, кмет више није давао „хак“, већ „кесим“ — одговарајућу суму новца. Уколико сам није имао новца, продавао је „бегов део“ производа, те му потом новац давао.

Међу кметовима су постојале разлике у имовинским односима: у квалитету и величини ораница и ливада, у броју стоке. Сиромашнији кметови су радили код имућнијих. Рад се плаћао увек у природи и то највише у житу, вуни и белом смоку, а врло ретко у новцу.

Судова није било. Све парнице присуђивали су сеоски кнезови, али је често воља бегова била сав закон. Неки кнезови, нарочито у Прекајској Котлини, да би стекли поверење бегова судили су на опште незадовољство својих сељака. Било је и неких случајева убистава због крађа стоке (по казивању Дмитра Јоветића из Дрвара).

Породични живот је био јако цењен, нарочито част жена. Предања многих породица говоре о пресељавањима и склањању у Далмацију, која је припадала Аустрији, после убистава турских војника, који би нападали женску чељад, о чему је П. Рађеновић (7) прикупио један део таквих података.

Велики преокрет у оваквим друштвеним односима наступио је почев од првих година XX века, када су шуме у Босни, односно у сливу Унца, доспеле под удар капиталистичке експлоатације. Тада је у једном скоку, без поступног прелаза, становништво Унца прешло из скоро чисте натуралне у робно-новчану, капиталистичку привреду. Друштвено економски односи изменили су се потпуно.

Савремена привреда и њен развој

Индустрија. — Пре аустроугарске окупације у Босни и Херцеговини није било никакве индустрије. Поједини занати били су мање развијени. Трговина је у недостатку добрих комуникација била слаба. Друштвене класе нису биле издиференциране, као што се то ускоро почело да развија, у првом реду под утицајем страног капитала, претежно аустроугарског, који је продирао у привреду окупиране земље. У експлоатацији природних богатстава Босне, коју су предузеле окупатори, државни

и приватни капитал су поделили сфере. Приватни капитал је преузео експлоатацију шума, а државни капитал експлоатацију рудних богатава (17-с. 52).

Пошто је у испитаној области развијена само дрвна индустрија, наша проматрања су упућена само у том правцу.

На оснву турског закона из 1868 године Аустрија је 75,7% босанских шума прогласила за државне (14- 116). Ускоро затим их је предала на експлоатацију приватним капиталистичким компанијама, са којима је босанска влада склапала дугорочне уговоре. У рукама страног капитала нашло се 314.000 ха најбољих шума из којих се годишње извлачило око 2,000.000 м³ дрва (17-с.—54). Ако се као средњи годишњи прираштај дрвне масе по 1 ха узме 2 м³, одмах се може установити да је преко 3 пута више сечено него што је износио просечни прираст дрвне масе. То показује да се дрвна индустрија у Босни, која се развила на бази огромног шумског богатства, задржавајући високу производњу могла да развије само на рачун постојећих резерви шума. У експлоатацију су узимани они шумски комплекси до којих је било најлакше саградити комуникације и који су експлоаторима давали за кратко време велику добит. Њу је знатно омогућавала јевтина домаћа радна снага пасивних крајева. Босну су без икаквог плана, изузев настојања за што већим профитима, пресекле многе железничке пруге узаног колосека, од којих су се одвајали шумски индустријски колосеци. Последњи су после извршене сече премештани у дуге шуме, праве прашуме. На погодним местима (Дрвар, Добрљин, Турбе, Завидовићи итд.) подигнуте се велике стругаре у којима су за малу надницу радили сиромашни становници околних насеља. Такви су били први кораци развоја дрвне индустрије у Босни.

Упоредо са овим и са отварањем нових рудника почело је формирање радничке класе на једној страни, а уз стране експлоаторе поступно формирање домаће буржоазије. Она је заузела највише места у локалној трговини.

Дрвна индустрија. — Једно од највећих предузећа створено за експлоатацију босанских шума било је деоничарско друштво „Штајнбас“, које је 1892 године основао аустријски инжињер Ото Штајнбас. Друштво је имало своје стругаре у Дрвару и Добрљину, своју железничку пругу и возни парк и своја трговачка заступништва у земљи и иностранству. После I светског рата „Штајнбас“ је постао својина нове државе и добио име Шумско индустријско предузеће Добрљин-Дрвар Д.Д. скраћено „Шипад“. Шипадова стругара у Дрвару добила је после II светског рата име „Грмеч“, а железница Шипада ушла је у састав југословенских железница.

Дрвна индустрија у Дрварској Котлини почела је да се развија од 1901 године на бази шумског богатства планина Лома, Клековаче и Грмеча које је процењено на 30,000.000 м³ дрвета (14-

с. 316). Да би се приступило експлоатацији тог богатства „Штајн-бас“ је најпре саградио железничку пругу узаног колосека од Книна до Дрвара, а затим је продужио преко Оштреља до Српнице, Потока, Јајца итд. Радови су брзо напредовали: почетком априла 1901 године стигла је прва железничка композиција у Дрвар, а већ почетком 1902 године на Оштрељ. У међувремену је саграђена велика стругара, у алувијалној равни Дрваре, код места званог Гелубићи, опремљена тада најмодернијим машинама. Дрво непогодно за даљу прераду на пилани упућивано је у творницу сулфатне целулозе подигнуту поред саме стругаре 1905 године уз учешће и швајцарског капитала. Годишњи капацитет стругаре пред I светски рат износио је 300.000 м³, а „целулозе“ 18.000 тона (15-с. 195). Оба предузећа радила су у току I светског рата са смањеним капацитетом.

После I светског рата власник стругаре постала је држава, а функцију власника (за читаво предузеће „Шипад“) вршио је Министар шума и рудника (18-с. 20).

Стругара је расплагала са 18 гатера. У њој је радило 900 (1932 године) до 2.000 радника (1940 године). Радило се врло често у три смене, изузев период светске кризе када је број дана са радом у три смене износио 5—10% радних дана у години. Највише се резала четинара — 10 до 15 пута више од буковине, која је тежа за обраду. Најзаступљенији производи били су, а и сада су, даске дужине 4 м, а дебљине 18—25 мм. Други производи су: греде, железнички прагови, сандуци за воће, грађевинско-столарски производи (врата и прозори) и намештај.

Производи су упућивани највише (по стању у 1931 години) за Италију око 60% извоза, Северну Африку 20%, Енглеску 6%, Јужну Америку 3,5%, Грчку 4,5%, Египат 2% и остале земље 4% (18-с. 108). Роба је продавана преко „Шипадових“ заступника (16).

Поред велике пилане у Дрвару радила је и знатно мања приватна пилана Милана Мандића. Она је саграђена 1910 године, на десној страни Унца, испод брда Градине на месту где је пре тога био млин истог власника. Својом производњом ова пилана је подмиривала потребе шире околине, а рсбу продавала и у унутрашњости земље.

У трећој деценији свога постојања дрвна индустрија Дрвара давала је „око 10.000 вагона разне грађе и дасака, око 1.500 вагона целулозе“.... (14-с. 318). Сем тога извозило се и око 500 вагона огревног дрва.

У Другом светском рату са радом се потпуно прекинуло 24 јула 1941 године, када су почели први усташки злочини у Дрвару и околини и осетила угроженост личне сигурности становништва. 25 септембра 1941 године дрварски партизани су запалили стругару, фабрику целулозе и ложионицу да њихова постројења не би користили италијански окупатори, који су тог

дана из Книна продрли на ослобођену територију. Известан део машина био је уништен експлозивом*).

Током II светског рата, кадгод су партизани држали Дрвар и околину у својим рукама, обнављана је мала стругара испод Градине и њени производи су ишли за потребе партизанских болница, склоништа и магацина. Први пут је обновљена 1942 године, затим половином 1943 и најзад у мају 1944 године. То је била сва индустриска делатност у котлинама Унца током Народно-ослободилачког рата.

Садашње стање дрвне индустрије. — После ослобођења Дрвара започета је обнова велике стругаре — „Грмеча“ — 22 децембра 1944 године и она је прорадила 22 септембра 1945 године са 10 исправних гатера. Оправка мале стругаре — „Унца“ — почела је касније, тако да је она прорадила тек у мају 1946 године са 1 гатером. Оправка фабрике целулозе започета је јула 1952 године и она ће, по завршеној оправци прорадити са 75% предатног капацитета.

Стругара „Грмеча“ запошљава просечно око 3.000 људи. — 1.100 у стругари и 1.900 у шумским радилиштима Клековаче и Грмеча. Посечена стабла свлаче до шумских пруга нарочито извезбани коњи, а онда се железничким вагонима отпремају директно у стругару на гатере. У стругару „Унац“ балвани се допремају великим десетотонским камионом са приколицама. Она запошљава око 50 људи, од којих као дрвосече у шумама југоисточно од Оштреља ради 30 људи.

Сада се у стругари „Грмеча“ ради често у три смене. Све машине и покретна возила крећу се електричном енергијом. Њу производи термо-електрична централа чији стројеви имају снагу од 470 киловата. Она користи за гориво пиљевину и друге дрвне отпатке. Иста електрична централа даје осветљење граду Дрвару и неким околним засецима.

Преглед пораста производње стругаре „Грмеча“ може се видети из ових података. (види таблицу на стр. 234).

Просечна дневна прерада „Грмеча“ је 460 м³ балвана (просек за 1951 годину), од чега само 62% претставља готову изрезану грађу. У стругари „Унац“ просечна дневна прерада је 24 м³ балвана са око 60% изрезане грађе. Док производи „Унца“ подмирују локалне и домаће потребе, производи стругаре „Грмеча“ продају се на иностраном тржишту. 1951 године продато је највише Енглеској — 32.091 м³ резане јелове грађе, као и 2.177 м³ резане буквине и 530 м³ железничких прагова, а затим: пилан-

* Од дана када су партизани ослободили Дрвар па до дана када су Италијани ушли у њега у ложници у Дрвару су за потребе наших војних јединица прављене ручне бомбе и противтенковске мине. Израђивано је по 500 ручних бомби. најпре од цемента, а затим од водоводних цеви. Њихово пуњење експлозивом вршено је у Титовој Пењини, где је рад био сигурнији у случају авионских напада.

Година	Производња грађе у м³ од		Сандуци у м³	Производња столарије у комадима	Индекс
	Јеловине	Буковине			
1945	2.200				4,5
1946	18.000				35,2
1947	50.000	1.000			100
1948	84.000	3.700		6.100	181
1949	75.000	12.000	300	7.900	185
1950	92.500	9.000	850	9.950	210
1951	77.670	5.900	1.812	520	183

ских отпадака 1.860 тона, јелових окорака 75.873 м³ (за облагање ходника у рудницима), као и 500 м³ сандука.

Тешкоће у дрвној индустрији. — Велике сметње у раду стругара настају због високог снега, који појединих зима достиже местимице висину до 3 м. Сметови завеју пруге, довоз балвана у стругару је нередован, а с тим у вези је производња знатно мања од просечне месечне.

Приличне су тешкоће и због сезонске оскудице у радној снази. Половину радника стругаре „Грмеч“ сачињавају земљорадници из ближе и даље околине Дрвара. Ови радници добрим делом не долазе на посао у пилану за време сезонских пољских радова (сејање, косидба и жетва), јер су тада заузети радом на својим малим поседима.

Кретање месечне производње предузећа приказано у Табл. 5. показује да су јануар и фебруар месеци са најслабијом производњом. То значи да највеће производне тешкоће потичу од климатских прилика. Следећи месеци са најмањом производњом су јул и август, у које време падају најинтензивнији пољски радови у котлинама Унца. Тада месечна производња због недовољне радне снаге подбацује 9,5—12% у односу на месечне просеке производње од маја до септембра. (види таблицу на стр. 235).

Шумска радилишта су на безводном крашком терену. Недостатак довољних количина воде за пиће и котлове шумских локомотива претставља такође знатне сметње у раду. Ово се ипак отклања уз велике тешкоће и приличне материјалне издатке. Само у 1952 години предузеће „Грмеч“ платило је Југословенским железницама 33,646.876 динара за превоз потребне количине воде (152.576 тона) из реке Дрваре до шумских радилишта.

На повишење продајне цене производа дрвне индустрије знатно утиче претовар из вагона узаног у вагоне нормалног колосека у Личкој Калдрми. Тамо се каткад због недостатака теретних вагона нагомилају велике количине грађе и чекају по неколико дана ради даље отпреме.

Знатне штете дрвној индустрији наносе повремени пожари у шуми и самим пиланама. Несумњиво је, да је највећу штету, око 24.000.000 динара причинио пожар од 19 јула 1952 године, када је изгорео један део постројења пилане „Грмеч“.

Табл. 5. Преглед месечне производње пиране „Грмеч“ по запремини резованих трупаца јеловине и буковине у м³

Месец	Г о д и н а			Просек за 1950 – 1952
	1950	1951	1952	
Јануар	8.300	9.804	12.539	10.214
Фебруар	11.700	6.415	11.586	9.900
Март	14.400	10.759	14.426	13.862
Април	15.800	14.550	11.386	13.912
Мај	16.200	14.055	12.161	14.138
Јун	15.450	14.162	9.835	13.146
Јул	12.900	11.277	7.998	10.725
Август	13.400	12.069	10.047	11.839
Септембар	14.260	10.633	12.586	12.493
Октобар	13.500	13.046	12.814	13.120
Новембар	17.200	8.281	11.879	12.453
Децембар	15.900	11.432	12.818	13.383
Годишње	169.010	138.483	139.400	148.964

Метална индустрија заступљена је у извесном смислу у радионици за оправку локомотива и вагона који саобраћају на пругама узаног колосека између Личке Калдрме и Приједора и између Срнетице и Јајца, као и на свим осталим шумским пругама. У радионици ради око 350 радника и преко 50 ученика у привреди. За разлику од радника у дрвној индустрији ово су скоро сви стални радници. Једна петина радника је неквалификована (1).

Рударство. — У неогеним седиментима Дрварске и Прекајске Жупе на незнатној дубини има наслага лигнитичког мрког угља са прелазима у „гланцколе“ и многим трговима пожара (З-с. 116). Његову експлоатацију започело је 1930 године „Адрија-Боксит“, рударско и индустриско Д.Д. Дрниш-Дрвар, које је још 1927 године добило од државе концесију за експлоатацију угља у Дрварској котлини.

Најпре је експлоатисано тзв. „Источно угљеносно поље“, које лежи код села Трњињић-Брег на десној страни реке Дробњака. Експлоатација свог поља напуштена је 1939 године, али је започета експлоатација тзв. „средњег угљеносног поља“. Оно лежи на левој обали реке Дрваре, код Дрвара, на четвртој тераси Унца. Показало се да је ово поље богатије од првог.

После ослобођења настављена је експлоатација овог поља и рудник је добио име народног хероја Марије Бурсаћ. Почетком 1950 године у ходнике рудника је продрла већа количина изданске воде и рудник од тада не ради. Иначе сам угаљ није доброг квалитета, јер садржи много сумпора.

Из записника једне стручне комисије, која је децембра 1948 године прегледала рудник, види се да је до тада (децембра 1948 године) отворено око 100.000 м² угљене површине. Узимајући да је просечна дебљина угљеног слоја 2 м у току дотадашњих ра-

дова извађено је око 260.000 тона угља. Процењене резерве износе око 3,750.000 тона.

У Прекајској Жупи слојеви угља су оголићени у долини потока Велике Њиве. За време рата сељаци су га вадили и продавали у Дрвару.

Друга рудна богатства у котлинама средњег Унца засада нису позната.

Пољопривреда. — У ситном сељачком газдинству котлина средњег Унца земљорадња и сточарство чине нераздвојну целину. Зато скоро свако домаћинство има парцела у жупама, које дају основни део пољопривредних производа, а на површима и на планинским падинама су ливаде и пашњаци, као и покоја ораница и башта.

За обраду земље употребљава се највише мотика и дрвени плуг, код кога је само раоник гвозден. Ралицом се одавно не оре. Њу не памте ни људи који сада имају преко 90 година. Због ситног поседа и неподесног земљишта тек свако пето домаћинство има свој плуг, док у Мокроногама, где на 1 становника долази 0,156 ха башта и ораница (Табл. 6), од 256 домаћинстава свој плуг има само 5 домаћинстава (1)!. Новијих пољопривредних справа је врло мало. Једну сејачицу у Дрвару, једну вршалицу у Мокроногама и четири машине за сечење сточне хране имале су сада расформиране сељачке радне задруге (1).

Продуктивно тле Дрварске, Мокроношке и Прекајске котлине обухвата 59.326 ха односно 98,5% од укупне површине котлина; на баште и оранице долази 2.422 ха односно 4,2%, воћњаке 120 ха односно 0,2%, ливаде 8.763 ха односно 14,6%, пашњаке 9.394 ха односно 15,5% и шуме 38.527 ха или 64,1%. На не-

Табл. 6 — Површине у ха по појединим категоријама искоришћавања тла на дан 31-V-1951 (1)

Котлина	Пољопривредне површине					Шуме	Продуктивно тле	Непродуктивно тле	Површина котлина +) 8+9
	Баште и оранице	Воћњаци	Ливаде	Пашњаци	Укупно 2+3+4+5				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Прекајска	651	7	2.434	3.031	6.123	12.939	19.062	253	19.315
Мокроношка	257	11	1.660	2.466	4.394	7.931	12.325	145	12.470
Дрварска	1.514	102	4.669	3.897	10.182	17.757	27.939	496	28.435
У к у п н о	2.422	120	8.763	9.394	20.699	38.627	59.326	894	60.220

+) Површине котлина дате су по атарима села која леже у њима а на основу података Статистичког одељења СНО у Дрвару.

продуктивно земљиште долази 894 ха односно 1,5% површине котлина.

Појас ратарске производње допире до 1.100 м надморске висине, докле климатске прилике омогућују успешно гајење пољопривредних култура.

Једно средње имућно домаћинство има 3—5 ха обрадиве земље. Парцеле су већином разбацане и ситне, што је последица деоба при наслеђивању. Није редак случај да дно неке веће вртаче са 200—300 м² дели 5—6 домаћинстава. Најбоље су оранице у жупама, у алувијалној равни Унца и његових притока, нешто слабије у неогеним седиментима жупа, на терасама Унца и његових притока, док су оранице на површинама слабе, јер је, како то истичу мештани, „земља танка, па је цабе орати и радити ако се добро не ђубри“.

Због потребе ђубрења њива свако домаћинство настоји да има што више стоке. Међутим у односу на прошлост, изгледа да је бројно стање стоке незнатно смањено. Узрок томе треба тражити пре свега у пренасељености становништва и извесном прелазу на уноснију земљорадњу у новим историским и друштвеним условима, који су убрзали распарчавање поседа деобом великих породичних задруга. Домаћинства која су пре тридесетак и више година имала по 20—30 чланова са неоспорно више материјалних могућности, распала су се деобама на ситнија и економски слаба домаћинства са просечно 5—7 чланова. Ова нису у стању да воде напредну пољопривреду и тако запосле све своје чланове. Таква домаћинства чине апсолутну већину — од 776 домаћинстава у Мокроношкој и Прекајској Котлини са 5.165 чланова (по стању од 15-VI-1952 год.) 316 домаћинстава је имало мање од 2 ха обрадиве земље, 289 између 2 и 3 ха, 113 од 5—10 ха, 11 од 10—15 ха и само 4 домаћинства је имало преко 15 ха обрадиве земље.

Појас сточарства допире до највиших висина котлина (В. Клековача 1.961 м), али је претежно скоцентрисан у појасу од 700—1.300 м надморске висине.

Земљорадња није у стању да својим производима обезбеди потребе становништва. У Дрвар се пре II светског рата увозило до „100 вагона кукуруза, 30 вагона брашна, 3 вагона пасуља, 5 вагона купуса . . . из Војводине, 25 до 30 вагона вина и ракије“, као и друге робе: 12 вагона шећера... 2 вагона пиринча итд. (14-с. 318). Пошто скоро сви произвођачи не подмирују ни своје сопствене потребе, Дрвар засада нема скоро никаквог значаја као тржиште локалне пољопривредне производње

Од жита се сада сеје највише кукуруз и то поглавито у алувијалној равни Унца и његових притока. Само на кукуруз долази преко 42% засејаних површина под житима, а потом на јечам — преко 24%, раж — преко 23%, пшеница — преко 3,7%; на сва остала жита долази око 6% површина засејаних житима.

Најзаступљеније поврће је кромпир, који захвата преко 30% површина под баштама, а затим следе купус, кељ и лук (1). Од индустријских култура заступљено је једино конопље и то како у жупама тако и на површима по вртачама званим због тога обично „конопљанице“.

На већим висинама од поврћа успева: кромпир, купус и лук а такође и сточна репа. Јечам се ретко сеје преко 200 м надморске висине. Пасуљ, паприка, парадајз и кукуруз не успевају у тако високим насељима као што је у Дрварској Котлини Оштрељ, који лежи на 1.030 м надморске висине. У Видовом Селу, у Мокроношкој котлини, кукуруз још увек добро успева на 860 м надморске висине, док не може на приближној истој висини у Прекајској котлини у Викановој Драги (на секцијским картама означена као Дубока Драга), где је могуће само гајење јечма, ражи и кромпира.

Приноси пољопривредних култура су веома слаби. Узрок томе је слаба продуктивност знатне површине земљишта и немогућност наводњавања за време суше. Једна од најнероднијих била је 1950 година, када је суша погодила читаву земљу. Тада је кукуруз побран, при чему на њега није пало ни капи кише од краја маја. Кромпир је такође потпуно пропао. Суша је потпуно уништила купус и пасуљ. Многа домаћинства из својих башта нису подигла ни један килограм поврћа. Једино је у вртачама изнад 1.000 м надморске висине било мало кромпира, јер „тамо је земља блажа, па дуже дура сушу“, како то тумаче мештани. Уствари, у тим вишим деловима котлина земљиште се у зиму и пролеће више овлажи, снег се касније отопи, испаравање је мање, па је и штетни утицај суше на културе слабији него на површима и у жупама.

Просечан принос житарица и поврћа износио је у периоду 1948—1951 године у центима са 1 ха површине: пшенице 4,67, ражи 6,17, јечма 4,32 и зоби 3,30 или укупно 4,61 цент жита са 1 ха површине (1). Родних година, када је довољно падавина у вегетационом периоду као што је било 1951 године, приноси су у односу на просек за ФНРЈ такође незадовољавајући, 2—4 пута мањи, али су за локалне прилике добри. 1951 принос пољопривредних култура у центима са 1 ха кретао се овако: раж од 6,2 (у Дрвару) до 9,9 (у Прекаји), пшеница од 5 (у Дрвару) до 8,5 (у Мокроногама), јечам од 4 (у Шиповљанима) до 6,3 (у Мокроногама) и зоб од 2 (у Шиповљанима) до 4,1 (у Мокроногама); кромпир од 35,9 (у Врточу) до 80 (у Дрвару), пасуљ од 10 (у Прекаји) до 13 (у Дрвару), кељ и купус од 50 (у Бастасима) до 100 (у Дрвару и Шиповљанима) и сточне репе од 60 (у Прекаји) до 75 (у Мокроногама и Бастасима). Тек овакви приноси су довољни за подмирење потреба произвођача (1).

Воћарство је неразвијено. Воћњаци су мали, тако да се о њима у правом смислу не може говорити, изузев неколико шљивака на терасама Унца у Врточу, Шиповљанима и Бастасима. На

површима око кућа има по десетак стабала шљива, на које отпада око 9/10 свих врста воћа (1). Сем шљива запажају се крушке, јабуке (петроваче), ораси, трешње и дуње. Има врло много дивљих крушака и јабука. Од њих и дрењина мештани пеку добру ракију.

Највећи принос по стаблу дају јабуке — око 30 кг. крушке 20—25 кг, ораси 18—20 кг, шљиве 15—20 кг и дуње око 10 кг (1).

Винограда нема изузев два мања — оба на десној страни Унца у Бастасима, на падини умртвљене плавине код врела Рујавца. у Мокроногама нема ниједног чокота. У Прекаји је пре тридесетак година Савс Лукач засадио један чокот који даје врло добар плод. Виногради у Дрварској Котлини дају такође добре приносе. Ово показује да су природни услови за виноградарство повољни. Иако је већина становништва пореклом из Далмације, или је прошла кроз њу долазећи у слив Унца, ипак се виноградарству није посветила никаква пажња. У прошлости то није чињено због несигурних прилика, када је сточарство чинило основу читаве привреде. У новије време, распарчавање поседа и свођењем великих породичних задруга на инокосна газдинства од по неколико чланова, виноградарство није више рентабилно. Бишак радне снаге домаћинства упућује се на рад у дрвну индустрију где је зарада сигурнија.

Сточарство. — У котлинама средњег Унца гаје се највише овце, а потом говеда, коњи и свиње (Табл. 7). Свако домаћинство има и нешто мало живине, док се појединци узгред баве и пчеларством. Стока је домаће расе, без икаквих нарочитих квалитета. Користи од ње нису такве, какве би могле бити, уколико би се евентуално прешло на гајење расне стоке. Међутим, природни услови за развој бољег и напреднијег сточарства су врло скучсни. Добрих родних година, као 1951 године, са површина од 1 ха ливада добија се 6 (у Прекаји) до 7,5 (у Мокроногама и Бастасима) центи сена док пашњаци дају 3,2 (у Прекаји) до 4,4 центи (у Дрвару). То је у односу на средње приносе сена у другим крајевима наше земље далеко мање.

Табл. 7. Врста и број грла у Прекајској, Мокроношкој и Дрварској котлини на дан 15-1-1952 године (1)

Котлина	Говеда	Коњи	Мазге	Магарци	Овце	Свиње	Укупно грла		
							Крупних 2+3+4+5	Ситних 6+7	Свих грла 8+9
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Прекајска	1.400	540	—	—	7.802	292	1.940	8.094	10.034
Мокроношка	701	147	—	—	2.772	156	948	2.928	3.876
Дрварска	2.486	1.115	4	2	8.027	640	3.607	8.667	12.274
Свега	4.587	1.902	4	2	18.601	1.088	6.495	19.689	26.184

Укупни приноси сена са ливада и пашњака у 1951 години изнели су 9.073,5 тона (1), док је тада по нашем грубом прорачуну само за коње, говеда и овце (под условом кад би се хранили само сеном) било потребно 34.700 тона. Другим речима, потребе у сену задовољене су само за 26,2% и то под условом да је за средње тежак рад коња од 400 кг тежине потребно 14 кг сена, за говече од 350 кг тежине просечно 8 кг сена и овцу од 40 кг тежине 2 кг сена. Те количине одговарају усвојеним нормама исхране домаћих животиња датих тежина.

Анализа односа потребних и расположивих количина сена, као основне хране за говеда, коње и овце, по појединим атарима ранијих месних одбора указује на огромне недостатке крмне базе. Према бројном стању коња, говеда и оваца а по приносу сена из 1951 године задовољене су потребе у исхрани стоке сеном: у Бастасима са 17,4%, Прекаји 17,6%, Мокроногама 27,5%, Врточу 32,5% и Шиповљанима 35,1%. Са таквом, основном базом не може се мислити о неком даљем већем и планском унапређењу сточарства у котлинама средњег Унца.

Ливаде се забрањују у првој декади маја и од тада се стока храни на пашњацима. Само 441 ха пашњака, односно 7,5% лежи испод 750 м надморске висине (и то у Дрварској Котлини), док осталих 5.843 ха лежи на већим висинама. Као пашњаци користе се и тзв. пустопашице у кршу са укупно 3.110 ха површине (1).

Један део Дрварчана издиже своју стоку на пашњаке. Аташевца (Сл. 11), Матерића Увале и Бубоњине Колибе под Клековачом, на десној страни Унца или у Мисије и Једовник на десној страни Унца. Врточани и Басташани издижу своју стоку у Заглавиу, Осјеченицу и Бобару, Шиповљани и Мокроножани на Луњевачу (Бајићи, Медаревићи и др.) и Мисије, сточари Видовог Села у Мисије, Једовник (Гвозденовићи, Ковићи, Кукићи и др.) и Мокро Поље (Алексићи и Вокићи — ови су из Мрђа у Прекајској Жупи). Сточари из Прекајске Жупе издижу своју стоку на Луњевачу, Јаворску Косу, Шајновац и Мокро Поље. Издизање стоке после II светског рата је знатно смањено. Највећи део сточарских колиба је порушен и попаљен за време рата, а нове се не подижу, јер се стока некако одржава на пашњацима око кућа и пустопашицама у кршу.

Стока остаје код колиба све док не поједе сено сабрано са околних ливада. У годинама, као што је била 1950, када суша дуже протраје и трава прегори стока се сасвим сјављује половином јула и остаје у „барама“ (ливадама) око Унца и његових притока. Такве године су тешке за стоку. Она се једва одржи до пролећа, јер су ретка домаћинства која могу набавити потребну количину сена, чија је цена у зиму 1950/51 године достигла до 30 динара по килограму. Стока се тада храни лишњаком.

Производи сточарства подмирују потребе произвођача. Сир и кајмак се ретко продају и то у незнатним количинама на пијаци у Дрвару. Млеко купују само грађани Дрвара и то углавном од сопственика млечне стоке који живе у самом граду, а већином су запослени у трговини, индустрији или администрацији. Такође се продаје нешто мало стоке, већином ситне, за кланицу у Дрвару.

Значај пољопривреде. — Пошто се сточарство и земљорадња узајамно допуњују у привреди једног домаћинства, извршена је њихова упоредна анализа, како би се имала јаснија слика о њиховом значају. При том се пошло од броја грла и пољопривредних површина у хектарима, које долазе на 1 становника котлина (Табл. 8) — материјал је прорачунат према подацима Статистичког одељка СНО у Дрвару.

Табл. 8. — На 1 становника у Дрварској, Микроношкој и Прекајској Котлини долазило је почетком 1951 године

Атар М.Н.О	У пољопривреди површина у ха					У сточарству број — грла					Густина насељености: стан на 1 км ²	
	Продуктив- ног тла	Од тога су:			Воћњаци	Свих врста грла на 1 стан.	Од тога					
		баште и оранице	засјано житом				Овце	Говеда	Коњи	Свиње		Живина
Прекаја	5,38	0,185	0,156	0,002	2,844	2,211	0,396	0,153	0,084	—	18,23	
Мокроноге	7,53	0,156	0,143	0,006	2,367	1,693	0,428	0,151	0,095	0,384	13,20	
Шиповљани	4,61	0,191	0,141	0,023	1,715	1,161	0,326	0,147	0,070	0,508	21,30	
Врточе	3,58	0,104	0,157	0,014	1,985	1,294	0,380	0,186	0,121	0,624	27,33	
Бастаси	8,02	0,324	0,261	0,013	2,715	1,811	0,558	0,233	0,110	0,508	12,35	
Дрвар	0,31	0,250	0,176	0,005	0,681	0,324	0,217	0,076	0,063	0,589	263,66	
Просечно	4,98	0,233	0,159	0,011	2,200	1,563	0,385	0,160	0,091	0,530*	19,70	

* Просек без Прекаје за који недостају подаци.

Анализом табл. 8 и проматрањима на терену дошло се до следећих закључака (Овде би требало изоставити Дрвар, пошто је то претежно градско и индустриско насеље):

1. Просечна густина насељености котлина је 19,70 становника на 1 км². Она је неједнака по котлинама: у Прекајској 18,23, у Мокроношкој 13,20 и у Дрварској 23,68 становника на 1 км². Знатно су веће разлике по атарима појединих бивших месних народних одбора; оне се крећу од 12,35 у Бастасима до 27,33 у Врточу становника на 1 км².

2. Величина продуктивног тла са изузетком Прекајске Котлине управо је сразмерна просечној густини насељености: 5,38 у Прекајској, 7,53 у Мокроношкој и 4,29 у Дрварској Котлини становника на 1 ха продуктивног тла. Та пропорција остаје непромењена и при поређењу стања по атарима месних народних одбора: уколико је већа густина становништва, утолико је мања површина продуктивног тла која долази на 1 становника. Ова површина креће се од 0,31 ха у Дрвару (густина 263,66 ст/км²) до 8,02 ха у Бастасима (густина 12,35 ст/км²). За све три котлине долази 4,98 ха продуктивног тла на 1 становника.

3. Површине под баштама и ораницама, затим под житом и воћњацима нису сразмерне густини насељености, нити величини продуктивног тла. Та отступања потичу од специфичности локалне привреде појединих насеља, управо од односа ратарства и сточарства; где су бољи услови за сточарство, ратарство је на релативно слабијој висини и обратно.

Највише грла стоке долази на 1 становника (по стању од 15-I-1951 год.) у Прекаји — 2,844 (од чега су 87,2% овце), потом у Бастасима — 2,715 (од тога 85% овце) и у Мокроногама — 2,367 (од чега 71,6% овце), док у Дрвару на 1 становника долази само 0,681 грло (од чега 47,6% овце).

Али, док је у Прекаји и у Бастасима највише грла стоке по 1 становнику, дотле је у тим селима најмање услова за гајење стоке. На 1 грло долази у Прекаји само 0,235 ха ливада и 0,293 ха пашњака, а у Бастасима 0,309 ха ливада и 0,202 ха пашњака. У погледу хранидбених јединица за стоку стање у Прекаји и Бастасима је врло неповољно. Међутим, док у Бастасима на 1 становника долази 0,324 ха орница и башта, дотле је у Прекаји то скоро два пута мање — 0,185 ха. Ово показује да се у Бастасима земљорадња донекле развила на рачун сточарства, претварањем ливада у оранице, али су површине под ливадама ипак веће у Бастасима него у Прекаји, те је сточарство нешто интензивније. У Прекајској Котлини која је у оштријим климатским условима, земљорадња није могла да стекне преовлађујући значај, па се зато у одређеним могућностима гајења стоке отишло далеко испод минималног оптимума за искоришћавање грла, због чега је њихова продуктивност мала. У земљорадњи и сточарству Врточа и Шиповљана, који леже око Дрвара, не показују се неке веће несразмере, па је њихов значај у привреди домаћинства приближно једнак, док се у Мокроногама, а нарочито у Видовом Селу, запажа извесно повећавање важности сточарства.

4. Атар Дрвара, као претежно индусгриског насеља (густина насељености 263,66 ст/км²) углавном је под баштама и ораницама. Оне сачињавају 65,9% његове површине, а ливаде и пашњаци свега 11,6%. Разумљиво је, да у атару Дрвара, који је сад у Дрварској Жупи, земљорадња игра важнију улогу од

сточарства, које у самом атару нема своје базе, већ као што је речено, у Мисијама, Једовнику, Аташевцу и Матерића Ували.

Као кратак закључак могло би се рећи: у привреди домаћинства Дрварске Котлине земљорадња и сточарство су по свом значају изједначени. Ово је настало под утицајем рада у дрвној индустрији, јер се у домаћинствима испољава реална тенденција, да својом разноврсном производњом подмире што већи део својих потреба, а новац зарађен радом у индустрији одлази за набавке оних производа које домаћинства не могу произвести. У привреди домаћинства Мокроношке и Прекајске Котлине услови допунског привређивања радом у дрвној индустрији сразмерно су све неповољнији са удаљавањем од Дрвара и шумско-индустриских радилишта на Лому и Клековачи. У привреди ових домаћинства преовлађују природни услови: део становништва Видовог Села, Великих и Малих Штрбаца, које оскудева у обрадивој земљи више од једног дела становништва Мокронога, Прекаје, Мрђа и Љесковице, упућен је на сточарску производњу, али се бави и земљорадњом. У жупама и на речним терасама у Мокроношкој, а нарочито у Прекајској Котлини, нешто већу улогу има ратарска производња.

У општем привредном билансу запажа се да је животни стандард становништва Дрварске Котлине виши него становништва Мокроношке, а нарочито Прекајске Котлине, које се не може у толикој мери бавити допунским привређивањем радом у дрвној индустрији и саобраћају, као што то може део становништва Дрварске Котлине. То истовремено указује и на значај дрвне индустрије.

Недостатак воде — највећи проблем за унапређење привреде. — Оскудица воде у кршу утиче на целокупну привреду. У сувим летњим месецима, од јула до половине септембра а каткад и дуже, несташицу воде нарочито осете земљорадници; и железнички саобраћај се тада обавља са великим тешкоћама.

У Дрварској, Мокроношкој и Прекајској Котлини око 4/5 земљишта, нарочито на десној страни Унца, потпуно је безводно. Ретко где се у том земљишту јавља какво врелце или слабији извор из плитке локалне издани, и уколико их има, већина усахне за време јачих суша.

У таквим приликама нема никаквих могућности да се наводњавањем задовоље потребе за водом оних култура, које се гаје по вртачама и на плитким ораницама безводног крша. Због тога се дешавало (1950 године) да усеви потпуно пропадну и летина не да чак ни толико приноса, колико је семена утршено.

Када пресуше врелца и локве, а и у самим цистернама (локални термин „бунар“) нестане воде, настају дуга и исцрп-

љујућа кретања стоке ради напајања на рекама или изворима у жупама. У котлинама средњег Унца ова путовања ради напајања стоке почињу крајем јула и почетком августа и трају до првих јесењих киша, најчешће до почетка друге половине септембра. Иако у односу на друге крашке пределе наше земље стока не прелази тако велики пут, 10—20 км у одласку и повратку, ипак млечна стока, која чини основу сточарске производње, знатно ослаби и даје врло мале количине млека. Због тога је и штета, коју сточарству причињава недостатак воде, врло велика.

Ради пуњења котлова локомотива Југословенских железница, вода се у вагонима — цистернама извлачи из Дрвара (вода је из реке Дрваре) и оставља по железничким станицама и изван Дрварске Котлине. То су знатне количине воде: у 1951 години упуњено је из Дрвара на успутне железничке станице према станицама Хрњади и Срнетица, 152.626 тона воде, а 1952 године 132.724 тоне, што је Југословенске железнице коштало 1,441.731 динар (по подацима добијеним од железничке станице у Дрвару). Напред је већ истакнуто (стр. 234), да знатно веће трошкове подноси шумско-индустриско предузеће „Грмеч“ при снабдевању водом својих шумских радилишта.

Као један од услова за обнову творнице целулозе у Дрвару поставља се њено снабдевање довољним количинама чисте воде (око 300 литара у секунди). Још увек се траже могућности најрационалнијег снабдевања творнице потребном количином воде, иако творница лежи у Дрварској Жупи, за коју се не може рећи да оскудева у води. Али Басташко Врело које би могло да задовољи потребе, је не само преко 5 км удаљено од творнице, већ је и неколико метара ниже од ње, тако да би се вода у постројења могла достављати само помоћу јаких пумпи. Да ли би се исплатило и било изводљиво подизање бране високе око 40 м и широкe око 30 м у клисури реке Дрваре (Сл. 12), изнад железничког моста, којом би се поред потребе воде за творницу могла обезбедити и производња електричне енергије у износу од око 1.000.000 квч годишње, или би ипак били кориснији специјални бунари у алувијалним равнинама Унца, Дрваре и Дробњака, или пак уређаји за пречишћавање речне воде, то је све ствар ширег круга сручњака, коју они терба да реше. Овде, пак, треба само истаћи да се питање снабдевања водом јавља као посебан проблем не само у безводном кршу, већ и у Дрварској Жупи за потребе дрвне индустрије.

Воду за пиће становници безводних делова котлина добијају из цистерни у које се сакупља атмосферска вода са кровова зграда или пак из ливаца и са пашњака. Међутим, око 90% цистерни не задовољава потребне хигијенске услове. Нису ретки случајеви да се вода слива у отворене цистерне са па-

шњака, при чему још тече преко сеоског пута (Сл. 13), те може бити извор зараза.

Стока се већином напаја из локава. Мали је број оних које никада или врло ретко пресуше. Такве локве претстављају праву благодат за читаво село, па су зато оне познате и у другим даљим селима котлина. Али треба напоменути да је старање о локвама прилично слабо, стока јако загађује воду, па је она једва употребљива. Већина ловака је на сунцу (Сл. 14), изложена јаком испаравању и загревању, те је необично повољна за размножавање микросорганизама штетних по квалитет воде.

Пре него што се приступи решавању проблема снабдевања водом становништва и стоке у безводним теренима трију котлина средњег Унца (и уопште) потребно је израдити катастар врела извора цистерни и локава, како би се на основу постојећег стања могло предвидети шта је и где је најпотребније и најпрече учинити. Неоспорно је само да би што пре требало направити велике државне цистерне, оштећене током последњег рата.

Саобраћај. — Грађење савремених путева почело је тек по уласку Аустријанаца у Босну и Херцеговину, тј. после 1878 године.

И сада је најважнији друм који иде трасом римског пута. Он пресеца котлину од С према Ј. Тај пут иде од Бихаћа и Босанског Петровца, где се стиче са римским путем, преко Оштреља, Дрвара и Ресановца за Книн, Дрниш, Шибеник и Сплит.

Због тешког терена и непроходне клисуре Унца, котлине немају ниједан директан пут из долине Уне од Мартин-Брода према Дрвару. Од Дрвара се одваја један пут који преко Руњевице, Видовог Села, Вагња и Гламоча води у Ливно и даље за Мостар.

Сем поменутих друмова, који спадају у аутомобилске путеве трећег реда, постоји неколико бољих колских путева који од Дрвара воде према З и СЗ. Најдужи је онај који од Дрвара иде кроз Жупу до Обљаја, па се тамо на површ Каменице и преко Подвучјака, Другог Поља и Осредака избија код Доњег Срба на друм Книн—Бихаћ. Остали колски путеви су локалног значаја. Они везују Дрвар као административно-економски и културни центар котлина са насељима која су у њима.

Путеви се одржавају у добром стању, поправљају се и граде нови. Пре садашњег пута низ Подовску Брину било је још два али су они запуштени, јер им је пад био велики.

Кола се у већем броју у овим крајевима појављују око 1880 године, скоро после 15 векова протеклих од времена када су последња римска кола прошла котлином. Та су кола била

гломазна и тешка, сва од дрвета. У Дрвару и околини било их је све до почетка последњег рата. Сада се таква кола ретко могу видети само у селима горњег тока Унца, у подножју планине Шатора. Неподесна су за вучу и незгоде са њимо су врло честе. Дешавало се да се због трења запале осовине таквих кола (Обраду Петровићу из Дрвара 1935 године), па да она заједно са товаром (сеном) изгоре на сред пута. Таква кола су замењена колима са гвозденим осовином али без опруга.

Железничка пруга узаног колосека од 0,76 м има највећи економски значај за Дрварску Котлину. Она везује индустријски Дрвар са пругама широког колосека код Приједора и код Личке Калдрме. Да није ње Дрвар се никада не би развио у индустријско место. Пруга има озбиљне недостатке, па су због тога честа исклизнућа вагона, нарочито после киша. Поред тога оне имају велике падове, 26—30‰ (на једном делу између постаја Оштрице и Пасјака).

Пругу су од 1901 и 1902 године радили сељаци из околних села поред којих је она пролазила. Наднице су биле мале. За 15 дана физичког рада снажнији радници су добијали највише до 5 форинти, а слабији обично 2 форинте (по саопштењу Вида Пејића из Дрвара, који је као младић радио на прузи).

Између Оштреља и Дрвара пруга има континуелан пад према Дрвару. Прве године експлоатације шума натоварени вагони су се спуштали према Дрвару без локомотивске вуче. Натоварене вагоне балванима кочило је неколико кочничара. Код Оштрице, где је пруга хоризонтална и мења правац, кочничари су морали да погурају мало вагоне, па су они опет ишли даље, право до стругаре у Дрвару. За време киша било је тешко кочење па су се на окукама дешавала испадања. Тек када се једном цела композиција сурвала преко 100 метара низ Подовску Брину и сви вагони били уништени, уведена је локомотивска вуча између Оштреља и Дрвара.

Возни парк ове пруге је релативно стар и слаб. Сем неколико бољих, новијих и јачих локомотива, све остале су старијег типа.

На овој прузи обавља се редован путнички саобраћај — једном дневно у оба правца, а теретни више пута на дан.

Зимски високи сметови прекидају железнички саобраћај и по неколико дана, те је тада Дрвар „отсечен од осталог света“.

За бржи развој привреде читавог подручја Унца, неопходно би било саградити пругу широког колосека од Мартин-Брода до Дрвара а касније је прудужити преко Мокронога, Прекаје, Рора, у правцу Гламоча, Дувна и Мостара. Ова пруга би, поред великог привредног, имала и стратeгиски значај — једна од лонгитудиналних пруга ФНРЈ Југославије.

ДРВАР

На месту где се сада развија варошица Дрвар, пре 60 година није било ниједне зграде. Свуда су биле само ливаде и врбаџи, који су припадали Дрвар селу. Али, кад је 1894 године на раскрсници пута између Бастаса и Босанског Граховца, иза садашње зграде народне милиције, подигнута зграда среске испоставе (7—573) око ње се створило мало насеље од неколико кућа, названо „град“. Оно је претстављало језгро касније постале варошице.

Нагли развитак Дрвара настао је тек од 1901 године, када је радилиште велике пилане Ота Штајнбаса било повезано пругом узајног колосека са Книном. Ту, 1901 годину треба сматрати за годину оснивања варошице. Тада је на десној страни реке Дрваре, на месту званом Голубић, поред стругаре изграђено и радничко насеље „колонија“, које се кроз четири године спојило са „градом“, насељем око среске испоставе. Тако је пре пола века постао Дрвар, коме је основу положила администрација, а стварне темеље изградила дрвна индустрија.

Становништво града. — До изградње железнице и стругаре у Дрвару у све три котлине живело је искључиво становништво српске народности. Међутим, изградњом железница и почетком рада дрвне индустрије у Дрвар су дошли не само припадници југословенских народа, већ ислужбеници и радници других народности (по попису 31-I-1921 године од 1.996 становника Дрвара било је: Немаца 159, Пољака 55, Чеха и Словака 49, Русина 5, Италијана 5 и Румуна 1). Они су претежно као квалификовани и висококвалификовани радници заузимали руководеће положаје у индустрији и саобраћају.

Основну радну снагу у индустрији Дрвара (пилане, творница целулозе и железничка ложионица) није никада давало само градско становништво, већ сиромашни сељаци околних села који се по завршеном раду враћају својим кућама. Имућнији појединци настањивали су се стално у Дрвару и тамо отварали мање трговине и занатске радионице. На тај начин Дрвар је постао насеље чије је становништво незнатним делом дошло са стране, а огромном већином из најближе околине, док је највећи број запослених радника живео изван града, по околним селима.

Друштвени односи. — Становници околних села, који су се настанили у Дрвару и тамо радили као трговци и занатлије, брзо су се претворили у локалну ситну буржоазију. Интересантан је био пут њеног развитка и става према радништву Дрвара. Првих година, углавном до I светског рата, однос ових трговаца и занатлија према својим рођацима — индустријским радницима — био је врло присан. У штрајковима предузиманим за повећање надница они помажу раднике, заступају њихова гледишта, дају им робу на вересију итд. Али после I светског рата, када су многи од радника, трговаца и занатлија, обишли

велики део европских земаља и упознали се са њима, њиховим народима, у насталим друштвено-политичким приликама нове државе, ти односи су брзо почели да се мењају. Нема више такве помоћи радницима, нема више никаквих кредита. Многом шрајкачу затварају се врата рођакове продавнице, јер класна осећања, борба ситне буржоазије да очува и повећа свој посед, постају јака од родбинских. Али то још увек није било отворено одбијање, већ малограђанско правдање великим тешкоћама често заснованом на неистини.

У току Народне револуције и борбе за ослобођење, када су класне разлике биле потпуно јасно издиференциране, један део младе ситне буржоазије идући путем свога развитка, стаје отворено на страну четника и окупатора и у свом кратком класном развоју бива уништен.

Радништво у Дрвару имало је посебан пут свог развитка. Пошто су то већином људи са села, који су једном ногом у селу, на свом малом поседу, а другом у граду, у индустрији, ту селом и нема пролетера у правом смислу те речи. Али структура њихових поседа (стр. 237) показује да су они то скоро потпуно, јер без продаје свог рада они не могу опстати.

Радници који су долазили са стране донели су у Дрвар потпуно нова схватања о положају радника у капиталистичком друштву. Већ 1906 године (?) створена је прва организација социјалдемократске странке, која је имала око 35 чланова и залагала се за економско побољшање положаја радника, укључујући и организовање штрајкова. Ова странка била је нарочито јака 1921 и 1922 године, када је руководила штрајковима радника Дрвара (по саопштењу Васе Трикића). Касније руководство радничким покретом Дрвара преузимају комунисти. Директор „Шипада“ М. Улмански у свом писму ондашњем министру шума и руда 15 септембра 1933 године пише да су се „у задње време појавили у „Шипаду“ као и у другим предузећима извесни раднички покрети“, а на Оштрељу скупили су се железничари „Шипада“ и на конференцији и конгресу донели резолуцију којом су захтевали колективни уговор за регулисање пословних односа и мера за осигурање старости. „Поменуте појаве... изазивају у мени слутњу, да су покрети опште природе“... каже М. Улмански, истичући „да се и међу шумским радницима осећа доста снажан покрет“. Ови су, наиме тражили повишицу (18—с. 142). Последњих година пред II светски рат појачао се и пропагандни рад. Центар успешне пропагандне активности у раду са омладином био је дом ученика у привреди железничке ложионице, у коме је било преко стотину омладинаца. Сва настојања локалне реакције и ондашњих власти (чести претреси дома ученика у привреди, хапшења појединих омладинаца и радника) нису скренули са правилног пута раднике Дрвара и локалних села. Највећи део њих, нарочито млађи, постали борци Народне револуције, давши шест народних

хероја и велики број војних и политичких руководлаца. Многи бивши радници су данас виши официри Југословенске народне армије, док су други политички и синдикални руководиоци. Један део радника и службеника остао је и даље да ради на својим ранијим дужностима, али у новим социјалистичким друштвеним односима.

Привредни и административни центар. — Према Дрвару гравитирају сва села од Рора на ЈИ до Очијева и Бобољусака на СЗ, те је он у административном, културном и привредном погледу постао центар не само за све три котлине, већ и за неколко насеља изван њихових граница.

Дрвар се развија дуж пута Босански Петровац — Прекаја, источно од места где се зачео, а такође и источно од пиране „Грмеч у крају званом „колонија“. Град има 153 зграде; 41 са једним и 8 са два спрата. Остале су приземне зграде. (По подацима Статистичког уреда Б и Х., Претходни резултати пописа зграда и станова — 18—14-V-1950). У већини зграда са спратовима су трговачке радње или занатске радионице.

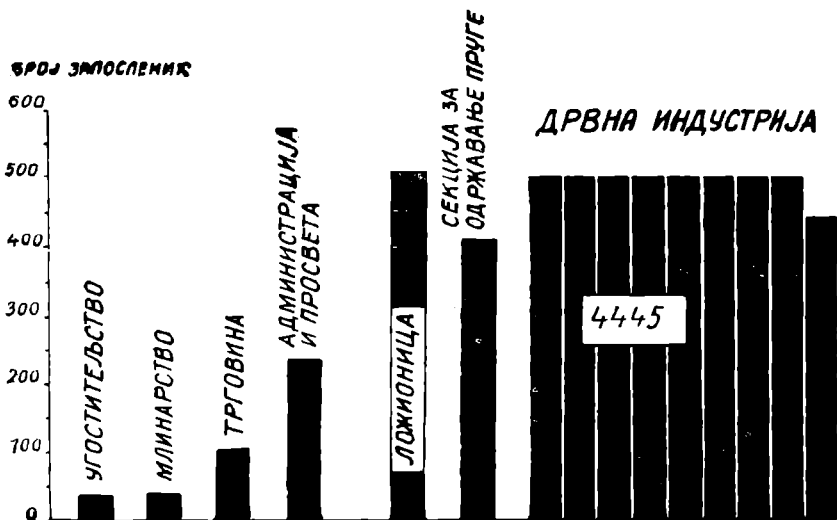
Пре рата је у Дрвару било: „4 обућара, 4 кројача, 2 столара, 2 бријача, 2 пекара и 7 месара“ (15—с. 318). Сада у Дрвару има: 3 берберина, 2 посластичара, 2 пекара, 2 месара, две кројачке задруге и 1 фотограф.

Услови за шири развигак занатства нема (сем тесарског, коларског, столарског, зидарског, ковачког и браварског у оквиру рада индустријских предузећа) јер је сваки сељак помало зидар, тесар, обућар, колар итд., тако да највећи део потребних производа сам израђује, а оштећене поправља.

Индустријским и другим производима становништво се снабдева у трговинама у Дрвару које су већином среска и задружна предузећа.

По новом урбанистичком пројекту Дрвар треба да се развија према алувијалној равни Унца, у правцу Титове Пећине, док би Унац био каналисан и преко њега би било саграђено више мостова. Дом културе који је у изградњи биће један од највећих и најлепших у НР Босни и Херцеговини.

За сам развој Дрвара, за његову прошлост, садашњост и будућност, непосредно је повезан и развој дрвне индустрије. Та веза је толико тесна, да сву перспективу у развоју града Дрвара и његово даљег напретка треба гледати скоро искључиво само у правцу којим ће се развијати индустрија, база привреде подручја Унца. Довољно је погледати графички приказ запосленог становништва у Дрвару (Сл. 16), па да се увиди тачност таквог тврђења. При томе треба још истаћи да се у овом крају железнички сасбраћај развио ради индустријске експлоатације шума. Тада ће слика значаја дрвне индустрије за становништво Дрвара и његове околине и путева њиховог будућег напретка бити још јаснија и потпунија.

Сл. 16. — Запослена лица у предузећима и установама у Дрвару почетком маја 1952 године (1).

* Скоро трећина лица запослених у дрвној индустрији живи ван котлина.

ЗАКЉУЧАК

Дрварска, Мокроношпа и Прекајска Котлина претстављају малу област. Она је врло разнолика по својој природи, а и привреди. Њихов рељеф и геолошка грађа, клима и хидрографија, као и вегетација, садрже још читав низ посебних проблема за чије је проучавање потребно знатно више времена и техничких средстава. Али и на основу овако учињеног њиховог прегледа природе и привреде могу се извести следећи закључци.

Највеће богатство котлина претстављају шуме, на чијој се бази развила јака дрвна индустрија са средиштем у Дрвару. Скоро сваки четврти становник котлина ради у дрвној индустрији и од ње велики број домаћинства има највећи део својих прихода. Иако је просечна густина насељености котлина само 19,70 становника на 1 км², ипак би без индустрије привреда котлина била пасивна. Због тога рационална експлоатација шума с добро организованим транспортом претставља садашњу и будућу основу привреде котлина средњег Унца.

Пољопривреда је давала основни део производа самим произвођачима, док локално тржиште није могла да задовољи, због чега је био неопходан увоз са стране. Она и сада нема изгледа за какав већи развој, док се не реши питање несташице воде нарочито потребне становништву на површима и планинским странама, као и смањивање великог броја грла мањим бројем племенитијих и продуктивнијих врста.

ЛИТЕРАТУРА

1. — — — Подаци Статистичког одељка Среског народног одбора у Дрвару.
2. A. Grund — Die Karsthydrographie, Studien aus Westbosnien, Geogr. Abhandlungen, herausgegeben von A. Penck, B. VII, H. 3, Leipzig, 1903.
3. В. Ласкарев — Mastodon aff. angustidens cuv. из сколине Скопља и других места Југославије, Гласник Скопског научног друштва, Књ. XVII, Од. природ. наука, св. 5, с. 105—129 + IV, Скопље 1927.
4. F. Coch — Die Pliocenän Congerienschichten von Drvar in Westbosnien, Gl. hrv. Prirod. društva u Zagrebu, t. XXIX, 1917.
5. O. Oppitz — Drvarska zavala (Prilog geomorfologije zapadne Bosne), Nastavni vjesnik. 1941—1942, Sv. 3, Zagreb 1942.
6. — — — Извештаји о воденим талозима, водостајима и количинама воде од 1923—1940 године, Хидротехничког одељења Мин. грађевина.
7. П. Рађеновић — Унац, Антропогеографска испитивања, насеља и порекло становништва, Књ. 30, Београд 1948.
8. F. Fiala — Planine Osječenica i Klekovača, Glas. Zem. Muz: Bosne i Hercegovine, s. 366—372, sv. 4, Sarajevo, 1892.
9. E. Richter — Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine, Glas. Zem. Muz. Bosne i Hercegovine, s. 257—413, sv. XII, Sarajevo 1906.
10. V. Čurčić — Starine iz okoline . . . Bastasa, Drvara, Vrtoča, Šipovljana itd., Glas. Zem. Muz. Bosne i Hercegovine XIV, Sarajevo 1903.
11. F. Ballif — Rimska cesta od Prologa preko Donjeg Unca i Petrovca u dolini Sane, Glas. Zem. Muz. Bosne i Hercegovine, III, Sarajevo 1891.
12. V. J. Kljajić — Povjest Hrvata, sv. II, Dio I, Zagreb 1900.
13. А. Ивић — Миграција Срба у Хрватску, насеља и порекло становништва, књ. XVI, Београд, 1923.
14. М. Савић — Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, VII део, Сарајево, 1929.
15. — — — Bosna i Hercegovina, izdala Sarajevska sekcija Udruženja jugoslovenskih inženjera i arhitekta, Sarajevo, 1922.
16. — — — Izveštaj upravnog odbora šumsko-industriskog preduzeća Dobrljin—Drvar A. D. u poslovanju preduzeća u 1935 god. Sarajevo, 1936.
17. В. Маслеша — Млада Босна, Култура, Београд 1945.
18. M. Ulmanský — Prosudivanje stanja Preduzeća kod preuzimanja dužnosti generalnog direktora 15 aprila 1931 god., Sarajevo 1933.
19. — — — Prilozi poznavanju klime Jugoslavije. I. Temperatura, vetar i oblačnost u Jugoslaviji, Rezultati osmatranja za period 1925—1940, izdanje Savezne uprave Hidrometeorološke službe FNRJ, Beograd, 1952.

Résumé

DUŠAN DUKIĆ

TROIS DÉPRESSIONS DU COURS MOYEN DE L'UNAC
Contribution à la géographie de la Bosnie occidentale

Dans le bassin du cours moyen de l'Unac (Bosnie de l'Ouest) se trouvent trois dépressions (fig. 1): de Prekaj, de Mokronog et de Drvar. Leur superficie est de 602,2 km², avec 11.900 habitants.

Ces dépressions sont en majeure partie creusées dans les calcaires du crétacé supérieur. Seules, les parties du Sud—Ouest sont

en dolomites d'âge triasique. Les étendues les plus basses des dépressions (qui ont subi un affaissement tectonique au miocène inférieur) sont recouvertes de sédiments lacustres (marnes, argiles et calcaires d'eau douce) dans lesquels sont intercalées des couches de houille, appartenant au miocène moyen et inférieur.

Dans le relief de ces dépressions on distingue trois éléments morphologiques différents (fig. 2):

1) Les crêtes et les pentes des montagnes qui encadrent les dépressions au NE et au SO.

2) La plate-forme fluviale karstifiée qui se trouve soit d'un côté, soit des deux côtés le long de l'Unac, inclinée dans le sens du courant (fig. 3 et 6).

3) Les parties les plus basses des dépressions, ou „župa“, comme les désignent les habitants.

Parmi les formes d'érosion karstique dominent les entonnoirs ou dolines, dans la proportion de 30 à 40 par km². Il existe des abîmes dont la profondeur dépasse 100 m, ainsi qu'une vingtaine de grottes, dont la plus remarquable est la Grotte de Tito à Drvar (fig. 4). Dans cette grotte, le niveau des basses eaux du lac à siphon descend jusqu'à 37,5 m au-dessous de la rivière Unac, qui coule à 180 m au SO du lac. Parmi les formes fluviales, on remarque l'ensemble des quatre terrasses de l'Unac. Elles sont formées dans les sédiments lacustres et liées aux terrasses correspondantes de l'Una, dans laquelle se jette l'Unac. La plate-forme karstifiée qui suit le cours de la rivière est due à l'érosion de flanc exercée par l'Unac au temps où son cours était au niveau de cette plate-forme, après le comblement du lac. Ainsi la plate-forme est plus récente que la Župa elle-même: elle est d'âge pliocène.

Dans les župas, le climat est doux et tempéré, tandis qu'à la surface et sur les pentes des hauteurs, c'est un climat de montagne. Les variations moyennes mensuelles de température de l'air sont données au tableau 1; le tableau 2 montre l'état des précipitations

Les montagnes et la plate-forme karstifiée n'ont ni source, ni eau courante. Les habitants se servent de l'eau de pluie emmagasinée et les trous aménagés à cet effet. Dans les régions plus basses et les montagnes du SO on trouve des sources et une vingtaine de petits cours d'eau. La rivière la plus importante est l'Unac (fig. 7) dont le régime, d'après les moyennes de ses niveaux d'eau mensuels entre 1927 et 1940, est donnée au tableau 3. Parmi les sources jaillies du karst, il faut distinguer Bastaško Vrelo (fig 8), dont le débit au temps de hautes eaux est de 20 m³ à la seconde.

La végétation (fig. 9 et 11) a été notablement transformée par le travail de l'homme, surtout en ces cinquante dernières années, depuis qu'on a commencé à abattre les forêts pour l'industrie. La plus-value annuelle des forêts est de 2 m³ par ha. Il n'existe pas d'espèce endémique de plantes.

Les dépressions du moyen Unac ont été peuplées par les Romains dès le 1-er siècle de notre ère. Les bornes kilométriques d'une route romaine qui traversait la dépression de Drvar existent encore (fig. 10). On a peu de données sur les habitants du Moyen Age. Les ancêtres des habitants actuels sont arrivés dans ces contrées surtout de Dalmatie et de Lika il y a 220 à 250 ans, quelques-uns même il y a 70 ans. Les Serbes sont en majorité: plus de 90% de la population.

Toutes les agglomérations sont de type dispersé, sauf la petite ville de Drvar. Jusqu'en 1875, ces contrées étaient sous la domination des Turcs, avec des rapports sociaux féodaux. Les Turcs vivaient seulement dans les villes, hors des dépressions (à Bosanski Petrovac, Bosanko Grahovo, Glamoč). Ils ne venaient dans les villages que pour prélever leur dime, le „hak“ (un tiers de la récolte des champs, un quart des légumes et la moitié du foin), que chaque serf devait donner à son maître, le bey.

Après l'occupation par l'Autriche-Hongrie de la Bosnie-Herzégovine, en 1878, et jusqu'à la réforme agraire de 1921, les serfs payaient en argent le montant du „hak“.

Le début du XX siècle représente un grand tournant dans les rapports sociaux et l'économie des habitants de cette région. De rapports féodaux et d'une économie naturelle on passe brusquement sans étapes progressives, au mode capitaliste de production des marchandises et à l'argent comme moyen de circulation. Une industrie du bois commence à grandir, appuyée sur les forêts des montagnes avoisinantes qu'on estime à 30.000.000 de m³ de bois.

Dans la plaine alluviale de la rivière de Drvara, on a construit en 1901 une grande scierie très moderne pour l'époque avec 18 jeux de scies mécaniques. Auprès d'elle on a élevé en 1905 une usine de cellulose, qui utilisait les déchets de la scierie. Cette scierie transformait annuellement 300.000 m³ de poutres et poutrelles de toutes sortes et l'usine de cellulose produisait 18.000 tonnes de cellulose. Ces deux fabriques étaient reliées par une voie ferrée — à voie étroite — à Knin et à sa ligne de chemin de fer à voie normale (aujourd'hui la correspondance se fait à la station de Lička Kaldrma). Après la première guerre mondiale, le nouvel Etat devint propriétaire de la scierie. Ses produits (bois de construction, caisses et meubles) étaient exportés, surtout en Italie (environ 60%), en Afrique du Nord (20%), en Angleterre (6%), en Afrique du Sud (3,5%).

La scierie et la fabrique de cellulose n'ont pas travaillé pendant la deuxième guerre mondiale, car les partisans avaient mis hors d'usage les machines pour empêcher que l'occupant ne profite des richesses du pays.

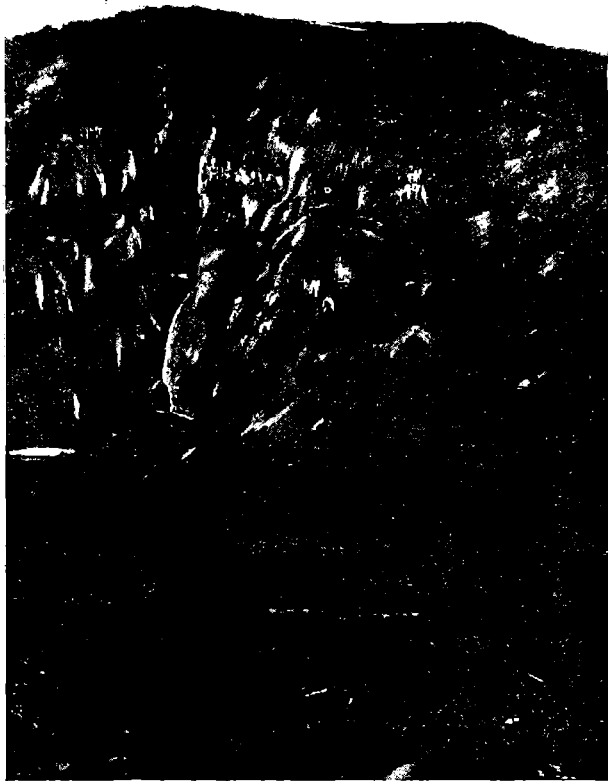
Après la fin de la guerre, on a rénové la grande scierie „Grmeč“, qui a maintenant 10 jeux de scies mécanique, et une petite scierie, „Unac“, qui a un jeu de scies. A côté de ces deux usines

fonctionnait en 1950 une mine de houille: „Marija Bursać“. Les produits de la scièrie „Grmeč“ sont exportés surtout en Angleterre.

Les entreprises de l'industrie du bois sont d'une grande importance économique pour la population. Presque un habitant sur quatre dans les vallées travaille dans ces entreprises ou dans les chemins de fer qui les desservent. Sans le travail de ces industries l'économie des vallées serait passive et les habitants seraient obligés d'émigrer.

L'agriculture ne satisfait pas au besoins et on importe une partie des vivres nécessaires à la population. De par ailleurs la région ne se prête pas à l'élevage, surtout à cause de la pénurie en eau (fig. 14); les récoltes de foin sont faibles, ce qui oblige les habitants à couper des braiches d'arbres et à mettre en réserve les feuilles pour nourrir le bétail pendant l'hiver.

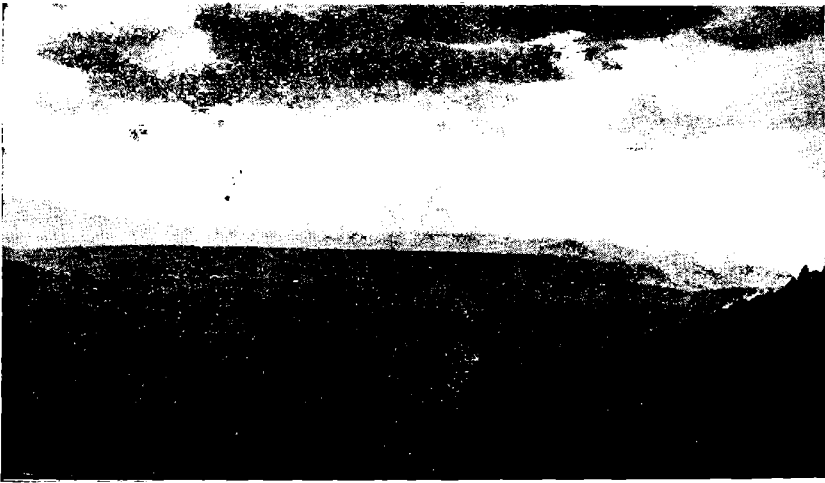
Drvar est le centre administratif et économique qui dessert, non seulement les villages des trois vallées, mais encore quelques autres situés hors de leurs limites. La ville a été détruite pendant la guerre et on est en train de la restaurer. Sa naissance et son développement sont étroitement liés à l'industrie du bois. De l'essor de cette dernière dépend l'avenir de la ville, qui compte actuellement environ 2.000 habitant.

Сл. 4. — Титова пећина у Дрвару

Сл. 5. — Попор Унца пред Склопом у Мокроношкој Жупи.

Сл. 6. Профил површи Каменице на левој обали Унца у Дрварској Котлини

Сл. 7. — Хоризонталним померањем по алувијалној равни у Дрварској Жупи Унац уништава најбоље пољопривредне површине.

Сл. 8. — Басташко врело у Дрварској Жупи

Сл. 10. — Римски миљоказ на Подовима. Види се јасно уклесан број XXXVI, који показује удаљеност од Салоне у миљама.

Сл. 11. — Пашњаци у Аташевцу у Дрварској Котлини. У позадини десно планина Луњевача.

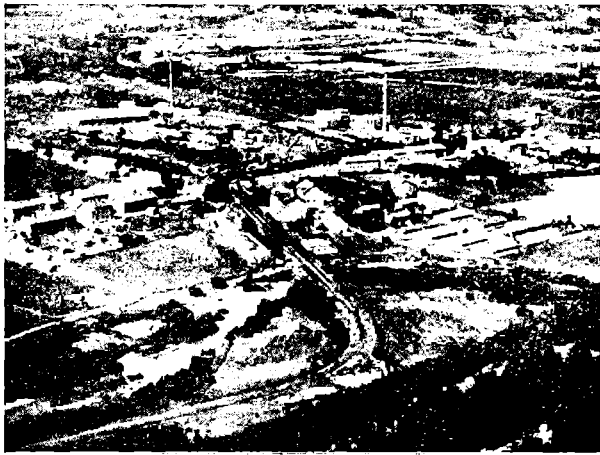
Сл. 12. — Место у клисури Дрваре где би се могла подићи велика брана.

Сл. 13. — Снабдевање пијаћом водом становништва из „бувара“ у који вода долази сливањем са пашњака пошто претходно пређе преко сеоског пута. У позадини локва Адамовића, која траје десетак дана после кише. — Село Црљивица у Дрварској Котлини.

Сл. 14. Локва Долига у селу Подови у Дрварској Котлини.

Сл. 15. — Стругара шумско-индустриског предузећа „Грмеч“,
железничка ложионица, бивша творница целулозе и дсо Дрвара.